

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ERMENİLER;
TEHCİR VE SOYKIRIM İDDİALARI**

96068

Mustafa KUTLU

S.B.E. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı'nda Hazırlanan

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Yard. Doç. Dr. Muharrem KÖKLÜ

İSTANBUL 2000

**TC YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİZASYON MERKEZİ**

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma jürimiz tarafından Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Üye

Üye

ONAY

Yukarıdaki imzaların adları geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onarım.

.../.../ 2000

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

1973-1984 yılları arasında Türkiye'nin yurt dışı temsilciliklerine yönelik Ermeni terör eylemlerinde bir çok elçilik mensubumuzu ve Türk vatandaşımızı kaybettik Bu eylemleri gerçekleştiren Asala ve diğer Ermeni terör örgütleri eylemlerinin temelini Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı koşullarında, 1915'de uyguladığı “ Ermeni tehciri ” ne dayandırarak davalarını haklı kılmaya çalışıyor, bunda da böyle bir gerekçeye hazır batı kamuoyu sebebiyle başarılı oluyorlardı. İşte bu çalışmayla, Ermeni sorununun gerçek sebeplerini ve Ermeni iddialarının dayanaksızlığını gözler önüne sermeye çalışacağız.

Öncelikle, tez çalışmam sırasında gösterdikleri yakın ilgi ve desteklerinden dolayı tez danışmanım sayın Yar. Doç. Dr. Muharrem Köklü'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, çalışmalarım sırasında bana yol gösteren sayın Öğr. Gör. Dr. Rifat Uçarol ve Doç. Dr. Selim Tarlan'a teşekkür ederim. Üç yıllık yüksek lisans eğitimim ve tez çalışmalarım süresince gösterdiği sabır ve destekten ötürü eşim Naciye Kutlu ve oğlum Köksal Kaan Kutlu'ya da buradan teşekkür etmek isterim.

İstanbul, 2000

Mustafa KUTLU

ÖZET

19. Yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla kendini gösteren Ermeni sorunu, büyük Avrupa devletlerinin de desteğiyle sürekli çözülmesi gereken bir problem gibi gündemde tutulmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesi imzalanan Berlin Antlaşması, Rusya ve bütün Avrupalı devletlerin zaman içerisinde Osmanlı Devleti'yle ilgili her olaya, her girişime müdahale fırsatını verdi ve Osmanlı Devleti'ni Avrupa topraklarından silme stratejilerini başlattı. Yine bu Antlaşmayla, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Ermenilerin bulundukları yerlerde yapması öngörülen reformları izleme ve talep etme yoluyla İmparatorluğun iç işlerine topluca müdahale hakkının Avrupalı devletlere tanınması, tarihte “ Ermeni sorunu “ adı altında toplanan hareket ve faaliyetler bütününe ortaya çıkardı.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden bu sistem Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasında büyük bir etken olmuştur.

Savaş sırasında Ermeni komitelerinin ve savaş bölgelerindeki Ermenilerin devlet aleyhine tutum ve davranışları üzerine Osmanlı Hükümeti savaş bölgelerindeki Ermenilerin tehciri, Ermenilerin bu bölgelerden başka bölgelere nakledilmeleri sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Hükümetin aldığı kararla, devlet aleyhinde faaliyet gösteren Ermeni komite liderleri tutuklanmış, zararlı cemiyet merkezleri kapatılmıştır. İşte Ermenilerin günümüze kadar “ soykırım” diye bahsettikleri olayların başlangıcı, bu önlemlerin alınmaya başlandığı 24 Nisan 1915 tarihidir.

Bu çalışmayla, değişik evrelerde Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu, Ermeni sorunu ve Ermeni tehcirini ortaya koyarak Ermeni soykırım iddialarına açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

SUMMARY

Armenian question, that comes into sight Ottoman–Russian War between 1877 – 1878 , kept up- to date as a problem to be solved by reinforcement of the great European countries. Berlin Treaty, to be signed at the end of the war, gave chance of intervention of Russia and European countries to all events and entrepre. And erasing strategy of Ottoman State from Europe land has been started. To be given intervention right of internal affairs of Ottoman Empire to European countries, has revealed whole of actions and activities which have been gathered under the name of Armenian question.

The system, which has been going on untill the First World War , became a big factor for Ottoman Imperial to be destroyed.

As a result of behavior of Armenian commities and Armenians in the war region against the state, Ottoman Government faced to face Armenians displacement from war region to the other places. Leaders of Armenian commities against the state , were arrested and harmfull union centers closed. Here is the date, April 24th, 1915 , which is the beginning of events happening and the precautions were covered, Armenians mention as “genocide “.

In this study, we tryed to clarify assertions of Armenian genocide by exhibiting Armenians position in Ottoman Imperial at different periods and Armenian qouestion, Armenians deportation.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ONAY SAYFASI.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
BÖLÜM	
I GİRİŞ.....	1
Problem durumu.....	1
Amaç.....	3
Önem.....	4
Sınırlılıklar.....	4
Tanımlar.....	4
II İLGİLİ ARAŞTIRMALAR.....	6
III YÖNTEM.....	8
IV BULGULAR VE YORUM.....	9
1878'e Kadar Ermenilerin Durumu.....	9
Tanzimat Fermanı.....	13
Islahat Fermanı.....	15
I. Meşrutiyet.....	18
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ayastefanos Antlaşması.....	22
Berlin Kongresi.....	23

Ermeni Sorunu Üzerinde Rol Oynayan Etkenler.....	24
Ermeni Kilisesi.....	25
Din Faktörü.....	25
Misyonerlerin Çalışmaları.....	27
Propaganda.....	30
Rusya'nın Ermeni Politikası.....	31
İngiltere'nin Ermeni Politikası.....	33
Fransa'nın Ermeni Politikası.....	35
1878'den Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Ermenilerin Durumu ve Ermeni Sorunu.....	37
Ermeni Komitelerinin Ortaya Çıkışı.....	37
Komitelerin Kurulması.....	37
Hınçak Komitesi.....	39
Taşnaksutyun Komitesi.....	40
Ermeni İsyanları.....	41
Erzurum Olayı.....	41
Kumkapı Gösterisi.....	41
Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları.....	41
Birinci Sason İsyanı.....	42
Bab-ı Ali Gösterisi.....	42
Zeytun İsyanı.....	45
Birinci Van İsyanı.....	45
Osmanlı Bankası'na Yapılan Saldırı.....	46
Yıldız Suikasti.....	47
Adana Ayaklanması.....	47

Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Kadar Ermenilerin Durumu,	
Ermeni Sorunu, Tehcir ve Soykırım İddiaları.....	48
Savaş Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Siyasi Durumu.....	48
Savaş Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Siyasi Durumu.....	49
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ermeni Faaliyetleri.....	54
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ermeni İsyanları.....	58
Ermeni Tehcirinin Nedenleri.....	61
Tehcir Kararının Alınması.....	65
Tehcir Kararının Uygulanması.....	68
Ermenilerin Göç Ettirilmesinde Hükümetin Verdiği Talimat.....	74
Tehcir Sırasında Alınan Tedbirler.....	76
Göç Ettirme Sırasında Ermenilerin Kayıpları.....	81
Rus İhtilalinden Sonra Ermenilerin Tutumu	82
Brest Litovsk Antlaşması.....	84
Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması Sırasında Ermenilerin Politik	
Çabaları.....	85
Sözde Soykırım Sorumlularının Yargılanması.....	88
Milli Mücadele Dönemi.....	89
Lozan Konferansı ve Antlaşması'nda Ermeni Sorunu.....	93
Ermeni İddiaları	97
V SONUÇ	111
KAYNAKÇA.....	113
ÖZGEÇMİŞ.....	118

BÖLÜM I

GİRİŞ

Bu bölümde araştırmanın problem durumu, amaç ve önemi, sınırlılıklar ve tanımlar yer almaktadır.

Problem Durumu

1789 Fransız İhtilali'nin getirdiği ulus, ulusal egemenlik, demokrasi adalet gibi kavram ve düşünce akımları kısa zamanda Avrupa'ya yayılmış, uluslar arası siyasi yaşamda ulusların hakları, ulusların kendi geleceklerine kendilerinin egemen olması, ulusların eşitliği gibi sonraki yıllarda Avrupa'nın sosyal ve siyasi hayatının şekillenmesinde önemli roller oynayacak prensipler meydana getirmiştir.

Fransız İhtilaliyle değişen Avrupa siyasi haritası ve güçler dengesini yeniden kurmak amacıyla 1815'te toplanan Viyana Kongresi de devletlerarası ilişkilere yeni boyutlar getirdi. Ortaya çıkardığı sonuçlara gelince; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İngiltere, Rusya, Prusya ve Fransa'nın katılımı ile beş büyük devletten meydana gelen grubun esas kabul edildiği yeni bir Avrupa güçler dengesinin temeli atıldı. Uluslararası ilişkilerde eşitlik esasına dayalı diplomasi kuralları (örneğin; diplomasi temsilcilerinin büyükelçiler, orta elçiler ve diğer temsilciler, maslahatgözarlar olarak üç sınıfa ayrılması) ve diplomasi hukuku getirildi.

Viyana Kongresi'ne Osmanlı Devleti temsilcileri katılmamasına ve Osmanlı Devleti ile ilgili doğrudan bir karar alınmamasına rağmen Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin durumu ve geleceğiyle de yakından ilgilenmişler ve Osmanlı Devleti'nin geleceğine sorun olarak bakıldığı ortaya çıkmıştır. Nitekim bu amaçla Viyana Kongresi'nde Avrupalılar , Osmanlı Devleti'nin durumu için ilk defa “şark meselesi” deyimini kullanmışlar ve bu da bundan böyle Osmanlı dış siyasetinde ona karşı izlenen tutum ve davranışlarda başlıca etken olmuştur.

“Şark meselesi”, başka bir deyişle “Doğu Sorunu “ kavramını iki aşamada değerlendirmek mümkündür. Birincisi : 1071-1683 tarihleri arasında, Selçuklu, Anadolu

Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemdeki şark meselesidir. Bu dönemde Avrupa savunmada, Türkler ise taarruz halindedir ve doğu sorununun gelişimi şu şekilde olmuştur:¹

1. Türkleri Anadolu'ya sokmamak,
2. İstanbul'un Türkler tarafından fethini engellemek ,
3. Türklerin Rumeli'ye geçişini önlemek,
4. Türklerin Balkanlar üzerinden Avrupa içlerine doğru ilerleyişine engel olmak.

Bu istek ve çabalara rağmen Avrupalı devletler Osmanlı ilerleyişine engel olamamışlardır, ta ki 1683'te Viyana'da Türklerin yenilgiye uğrayıp ilk aşamanın bitmesine değin. Böylece şark meselesinin ilk aşaması bitmiş ikinci aşaması başlamıştır. Bu aşamada Türkler savunmada, Avrupa ise atak halindedir ve 1920'li yıllara kadar sürecek olan bu aşamada şark meselesinin gelişimi şu şekilde olmuştur.

1. Balkanlardaki Hristiyan milletleri Osmanlı hakimiyetinden kurtarmak. Bunun için Hristiyan toplumları isyana teşvik etmek ve önce onların muhtariyetini, sonra bağımsızlıklarını temin etmek,
2. Osmanlı Devleti'ne, Asya toprakları üzerinde yaşayan Hristiyan cemaatleri (azınlıkları) lehine reformlar yaptırmak, onlar için de muhtariyet elde etmek veya mümkün olursa bağımsızlıklarına kavuşturmak,
3. Türkleri Balkanlardan tamamen atmak,
4. İstanbul'u Türklerin elinden geri almak,
6. Anadolu'yu paylaşmak ve Türkleri Anadolu'dan çıkarmak.²

19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde, biraz da Avrupa devletlerinin telkiniyle başlatılan reform hareketleri, toplum yapısına bazı yenilikler getirmekle beraber Türk ve Müslümanlardan çok gayrimüslimlerin yararına olmuştur.

¹ Veli Çelik, *Siyasi Tarih*, (İstanbul: Harp Akademileri Yayını, 1998), s.154

² Veli Çelik, a.g.e., s.154-155

18. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama süreci 19. Yüzyıl başlarında yerini gerileme ve çöküş sürecine bırakmıştır. Bu aşamada ortaya çıkan Avrupalı devletler Osmanlı Devleti içerisindeki azınlıklar meselesini kaşıyarak bu çöküş sürecini hızlandırmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlanan azınlıklar sorunu zaman içerisinde genel bir sorun olmaktan çıkıp yerini “ Ermeni Sorunu”na bırakacaktır. Bu döneme kadar Osmanlı toplumu ile barışık bir yaşam süren Ermeniler, dış tahriklerle Osmanlı Devleti'nden ayrılma ve yeni bir devlet kurma düşüncesine kapılacaklardır.

Yeni bir Ermeni devletinden amaç Avrupalı devletler için, Rusya'yı engelleyen tampon bir devlet oluşturma, Rusya için ise Osmanlı topraklarından pay kaparak sıcak sulara, Akdeniz'e inişi kolaylaştırmaktı.

İşte bu gayretler, 19. Yüzyıldan başlayarak günümüze kadar uzanan “Ermeni Sorunu”nun doğuşuna sebebiyet vermiş ve bir problem olarak değişik kesimlerin gündemine girmiştir.

Ermeniler ve Ermeni Sorunu araştırmada üç tarihi evre içinde ele alınmıştır. Birinci evre 1878 Osmanlı-Rus Savaşına kadar olan evredir. 1878 Osmanlı–Rus Savaşı Ermeni Sorununun oluşumunda önemli bir yer tutar. Bu nedenle bu tarih birinci evremizin sonu ikinci evremizin başlangıcı olmuştur. İkinci evre 1878'den Birinci Dünya Savaşına kadar olan süreyi kapsar. Birinci Dünya Savaşı hem dünya devletleri, hem Osmanlı Devleti, hem de Ermeni Sorunu açısından önemli bir noktadır. Bu öneminden dolayı da Birinci Dünya Savaşı ikinci evremizin sonu, üçüncü evremizin başlangıcı olmuştur. Üçüncü evre, Birinci Dünya Savaşından Lozan Barış Antlaşmasına kadar olan süreyi kapsar.

Amaç

Araştırmanın amacı, belirtilen tarihi evreler içinde Ermenilerin durumunu, Ermeni Sorununu ve Tehcirini ortaya koyarak, Ermeni Soykırımı iddialarına açıklık getirmektir. Bu genel amaca ulaşmak için şu sorulara yanıt aranacaktır:

1. 1878 yılına kadar Ermenilerin durumu nedir?

2. 1878'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermenilerin durumu ve Ermeni Sorunu nedir?
3. Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a kadar Ermenilerin durumu, Tehcir ve Soykırım iddiaları nedir?

Önem

Lozan Konferansı'yla çözüldüğü sanılan azınlıklar ve Ermeni meselesi gerçek anlamda çözümlenmemiş, uzantıları 1975'de başlayan terör eylemlerine ve günümüze kadar gelmiştir. Başlangıçta Ermenilerce gündeme getirilen Osmanlı'dan toprak talebi, başka bir deyişle Ermeni yurdu talebi, bu talebin gerçekleşmemesiyle zamanla yerini 1915'deki Ermeni tehciri sırasında yapıldığı iddia edilen Ermeni soykırımı iddialarına bırakacaktır.

İşte, bu amaç doğrultusunda, Osmanlı Devleti'ni ve Ermenileri tehcir etmeye götüren olaylar bütünü, başka bir deyişle Ermeni sorununun oluşumu ve soykırım iddialarının altında yatan sebeplerin gerçeklik derecesi ortaya konulmaya çalışılacak, böylece bu iddialara daha derli toplu yanıtlar aranacaktır.

Sınırlılıklar

1. Araştırma, 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Türk-Ermeni ilişkilerini gözler önüne serdikten sonra, Ermeni sorununun oluşumundan (19. Yüzyıl ortalarından) 1923 Lozan Barış Antlaşması (Konferansı)' na kadar olan süreci kapsamaktadır. Lozan Konferansı, Ermeni meselesinin çözümü için bir son değilse de, sorun günümüzde de durgun akışını sürdürmekle beraber konunun belli bir çerçevede tutulması açısından bu tarihe kadar olan süreç temel olarak alınmıştır.

2. Araştırma ulaşılabilen kaynaklarla ve bu kaynaklardaki bilgilerle sınırlıdır.

Tanımlar

Fransız İhtilali

1789 Fransız İhtilali mali ve ekonomik nedenlerden başlamakla beraber kısa zamanda eşitlik ve özgürlük sorununa dönüşmüştür. İhtilalin getirdiği ulus, ulusçuluk,

ulusal egemenlik ve demokrasi kavramları kısa sürede ihtilal orduları tarafından Avrupa'ya yayılarak, yayıldığı ülkeleri siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan büyük ölçüde değiştirmiştir. İhtilalin bir diğer yansıması da değişik ülkelerde yaşayan azınlıklara özgürlük, ulus olma fikri, kendi birliğini kurma kavramlarını gündeme getirmesidir.³

Viyana Konferansı

1815 Viyana Kongresi, Fransız İhtilali'nin değiştirdiği Avrupa siyasi haritası ve güçler dengesini yeniden rayına oturtmak, bu sorunları çözmek Avrupa'ya yeniden bir siyasi düzen ve şekil vermek için toplanmıştı. İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya'nın istemiyle toplanan, daha sonra Fransa ve İsveç'in de imza koyduğu kongre kararlarıyla Fransa'nın ele geçirdiği Avrupa toprakları imzacı devletler arasında paylaştırıldı. Fransa ihtilalden önceki sınırlarına çekildi. İngiltere, Avusturya-Macaristan, Prusya ve Rusya Avrupa siyasi haritasını ve güçler dengesini yeni baştan düzenlediler.⁴

Osmanlı İmparatorluğu kongreye katılmamakla ve hakkında doğrudan karar alınmamakla beraber İmparatorluğun geleceğine bir sorun olarak bakılmaya başlanacak ve ileride de bahsedileceği üzere ilk defa “ Şark Meselesi-Doğu Sorunu” gündeme gelecektir.

³ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995), s.33-34

⁴ Rifat Uçarol, a.g.e., s.38-39

BÖLÜM II

İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Bu bölümde ulaşabildiğimiz, ikisi Marmara Üniversitesi, diğeri de İstanbul Üniversitesi'nde hazırlanan, Ermeni sorunuyla ilgili üç yüksek lisans tezi aşağıda tanıtılmıştır.

Süleyman Bülbül, **Ermeni Meselesine Dair Bir Layiha**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü'nde Hazırlanan Yüksek Lisans Tez Çalışması, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mücteba İlgürel (25.2.1981)

Ermeni meselesinin kısa bir dönemine ışık tutacak bir arşiv belgesi olan bu layihanın günümüz Türkçe'sine kazandırılmasını amaçlayan bu çalışmanın ilk bölümünde 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Ermeni meselesi, sebepleri ve gelişmesi, tarihi ve siyasi olaylarla anlatılmış, 2. bölümde ise layihanın bugünkü Türkçe ile açıklaması verilmiştir.

Özer Sürüel, **Sözde Ermeni Sorunu ve Soykırımı iddiaları**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü'nde Hazırlanan Yüksek Lisans Tez Çalışması, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yılmaz Altuğ, (İstanbul, 1989)

Özer Sürüel, üç bölümden oluşan tezinin 1. bölümünde Ermeni sorununu hazırlayan sebepleri ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türk-Ermeni ilişkilerini, 2. bölümde Berlin Antlaşmasını takiben Avrupa devletlerinin ıslahat yapılması yönündeki Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskıyı , Rusya'nın bu konuda takındığı tutumu ve Ermeni isyanlarını, 3. ve son bölümde ise Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na girmesine kadar meydana gelen gelişmeleri, tehcir kararı ve uygulamasını , daha sonra meydana gelen gelişmeleri Lozan Antlaşması sürecine dek irdelemiştir.

Süheyla Savcı, **Ermeni Terörü ve Türk Kamuoyu**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü'nde Hazırlanan Yüksek Lisans Tez Çalışması, Tez Danışmanı:Alim Şerif Onaran, (18.6.1985)

Süheyla Savcı, bu tez çalışmasının 1. bölümünde Ermeni terör örgütlerinin Türkiye aleyhine faaliyetleriyle Ermeni meselesinin ortaya çıkış sebeplerini, terörün hangi kaynaklarca desteklendiğini, tarihi gerçeklerin nasıl saptırıldığını gözler önüne sermiştir. İkinci bölümde ise, tarihi belgeler ve konu ile ilgili iç ve dış kaynaklar incelenerek Ermeni iddialarının asılsızlığı ıspatlanmakta ve Ermeni örgütlerinin dış destekler sağlayarak Türkiye aleyhine nasıl çalıştıkları, bu eylemler karşısında dış ülkelerin takındığı tavır ve buna karşılık Türk hükümetlerinin tutumları üzerinde durulmaktadır.

BÖLÜM III

YÖNTEM

Araştırma kaynaklara dayalı tarihi bir çalışma olup, var olan durumu ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Bunun için tarihi bir araştırma olan bu araştırmanın modeli tarama modelidir.

BÖLÜM IV

BULGULAR VE YORUM

1878' e Kadar Ermenilerin Durumu

Sosyal bilimciler milleti, sınırları açıkça belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan, aynı dili konuşan, aynı gelenek, görenek ve kültüre sahip, ortak tarihi gelişme sonucu ortak bir biçim almış bulunan bir nüfus veya insan topluluğu olarak tanımlamaktadırlar. Ermenistan ismi çok eski çağlardan beri coğrafi bir yöreni belirtmek için kullanılmaktadır. Ermeni tarihçilerinin bir kısmı Ermenilerin kökünü Kitabı Mukaddes rivayetlerine bağlayarak Sincar'dan gelmiş olan Yasef evladından (Hayk)'tan çıkarırlar ve Ermenileri, Ermenistan denilen bölgenin yerli halkı olarak kabul ederler. Diğer bazı Ermeni tarihçiler ise Ermenileri Frigyalıların bir kolu olarak ileri sürerler ve tarihlerini Frigyalılarla birlikte bulundukları yerlere geldikleri zaman olarak gösterdikleri M.Ö. VII. ve VI. Yüzyıldan başlatırlar.⁵

Hayk, Ermeni tarihçilerine göre, Nuh'un torununun torunudur. 130 yaşında iken Sincar taraflarına gitmiş, Babil Kulesinin inşasında bulunmuş ve kulenin yıkılması üzerine oğulları, torunları ile birlikte (Bel)'den kaçarak Ermenistan'a gelmiş ve Ermeniler de orada kendisinden türemişlerdir.⁶ Fakat Ermenilerin Ermenistan diye nitelenen bölgenin neresinde yaşadıkları, sayıları, ve aynı yörede yaşayan diğer unsurlara kıyasla nüfus oranı bilinmemektedir. Ayrıca, bölgeye göçen Ermeniler kendilerini Hayk soyu diye isimlendirmiş ve üzerinde yaşadıkları bölgeye de "Hayasdan" adını vermişlerdir.⁷

Ermeni tarihçileri, Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan diye, kendi yurtları saydıkları bölgenin sınırlarını şöyle saptarlar: Büyük Ermenistan; Kuzeyden Karadeniz ve Gürcistan, Batıdan Kızılırmak, doğudan İran ve Hazar Denizi, güneyden İran ve

⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul:Belge Yayını,1987), s. 25

⁶ Esat Uras, a.g.e., s.25

⁷ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*,(İstanbul: İz Yayınları, 1996), s.102

Irak'la çevrili bölgedir. Küçük Ermenistan ise, Fırat Irmağının batısında kalan yerlerdir. Ermeniler ayrıca, Toros dağlarının güneyinde ve Akdeniz'in kuzeyinde kalan "Kilikya" dedikleri bölgeyi de kendi yurtları sayarlar.⁸

Tarihsel çizgisi içerisinde değerlendirildiğindeyse Ermeniler, M.Ö. 521'den M.Ö. 344'e kadar Pers Vilayeti'nin , M.Ö. 334'den M.Ö. 215'e kadar Makedonya İmparatorluğu'nun ,M.Ö. 215'ten M.Ö.190'a kadar Selekkitler'in idaresinde yaşamışlar; Ermenistan'ın M.Ö. 190'dan M.S. 220'lere kadar Roma İmparatorluğu ile Partlar arasında sık sık el değiştirmesinden sonra yine 220'lerden V.yüzyıl başına kadar Sasaniler'in, V. Yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Bizanslılar'ın egemenliği altında yaşamışlardır. Bir süre Arapların egemenliğinde kalan Ermeniler X. Yüzyılda yeniden Bizans Vilayetine bağlanmışlardır. İzleyen süreçte Ermeniler önce Türklerin idaresinde kalacaklar, daha sonra ise Kilikya'da varlıklarını sürdürmeye çalışacaklardır.⁹ Görüldüğü gibi, Ermenistan denilen ülke yüzyıllarca çeşitli devletlerin yönetiminde kalmış ve büyük devletlerin çarpışmasına sahne olmuştur. Büyük akınların ve göçlerin uğrak yeri olan bu bölgede daimi bir Ermeni yönetim ve denetimi, milli, birleşmiş ve güçlü bir Ermeni varlığı gerçekleşmemiştir.¹⁰

Ermeniler, değişik dönemlerde bağımsızlıklarını kazanmak istemişlerse de çabaları onları bağımsız bir devlet durumuna getirmeye yetmemiştir.

Ermeniler, XI. Yüzyılda Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya ayak basmasıyla diğer etnik ögelerle beraber ilk defa Türk idaresi altına girmiştir. 1266-1275 yıllarında, Memluk saldırıları sonucunda Ermenilerin yerleşik oldukları bölgeler yıkıma uğramış, bu tür akın, bozgun ve mezhep kavgaları sonucu Ermenilerin bir kısmı bu bölgelerden göç etmesine rağmen, bir kısmı da Anadolu'da yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.¹¹

1324'te Osman Gazi, Kütahya'daki Ermeni dinsel başkanlığını Bursa'ya taşıtmış; yetenekli ve ticaretle, sanatta, kuyumculukta uzmanlaşmış Ermenilerin

⁸ Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklular'dan Beri Türk-Ermeni İlişkileri**, (Ankara: Truva Yayınevi, 1970), s. 15-16

⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.103

¹⁰ Esat Uras, a.g.e., s.89

¹⁰ Nurşen Mazıcı, a.g.e., s.2

¹¹ Nurşen Mazıcı, a.g.e., s.3

Osmanlı Devleti'nde gerekli yerlere gelmelerini sağlamıştır. 1356'da Orhan Gazi, Çanakkale Boğazı ve yöresini ele geçirdikten sonra ve 1413'te Edirne başkent ilan edilince, buralarda yaşayan Ermeniler, inşaat işlerinde ve rençberlikte çalıştırılmıştır. Türklerle dostluk ilişkileri içerisinde yaşayan Ermenilerin Bursa'daki dinsel başkanlıkları 1461'de Fatih Sultan Mehmet'in buyruğuyla İstanbul'a taşınmış, Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. Fatih, Karaman'ı fethettiğinde de (1465-1472) burada yaşayan Kilikya'dan gelme Ermenileri yine İstanbul'a getirtmiş, bu orta sınıftan olan Ermenileri Çarşamba, Karagümrük, Galata ve Gedikpaşa semtlerine yerleştirmiştir.

Büyük devlet adamlığı ve üstün yetenekleriyle tanınan Sultan II. Mehmet, İmparatorluk içinde yaşayan tüm insanları din, dil, soy özelliklerinden dolayı ayırmamış, fırsat eşitliğini mutlak surette uygulamıştır. İşte bu nedenle, 1461 yılında kurulan Patrikhane, Ermenilerin dinsel ve sosyal işlerini yürütmekle birlikte, Ermeni halkının hükümetle olan ilişkilerini de düzenlemeye başlamıştır.¹²

1514 yılında Doğu Anadolu'nun fethine girişen Yavuz Sultan Selim, Safeviler karşısında kazandığı Çaldıran zaferiyle Ermenistan ve Azerbaycan'a egemen oldu. 1534'te ise Kanuni Sultan Süleyman Van ve yöresindeki kasabaları almış ve buralarda bulunan sanatçı, kuyumcu Ermenilerin bir kısmını İstanbul'a getirmiştir. Zaman içerisinde Ermenilerin ülkeye olan bağımlılıklarını göstermeleri ve kendilerine verilen işleri başarı ile bitirmeleri, devlet adamlarının bu sadık yurttaşlarını sevmelerine ve onlara daha çok olanak tanımalarına neden olmuştur.

17. Yüzyılda, Anadolu'nun doğusunda ve güney doğusunda oldukça toplu halde bulunan Ermeniler, hiçbir yerde Müslümanlara nazaran çoğunluğu teşkil etmiyorlardı. Erzurum, Bitlis, Erzincan ve Diyarbakır'ın ancak % 39'u Ermeni idi. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'na komşu olan İran ve Rusya topraklarında ise daha yoğun bir Ermeni nüfusu yaşamakta idi. Ermenilerin çoğunluğu Gregorien Kilisesine bağlı olup, bundan sonra Ermeni Katolik kilisesi gelmekte idi. Ermeni Protestan kilisesi ise ancak XIX. yüzyılda bir gelişme içerisine girecektir. Ermeniler hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmedikleri ve mezhep yönünden de farklı mezheplere sahip oldukları için Rumlar,

¹² Nurşen Mazıcı, a.g.e., s.3

Bulgarlar, Sırlar ve diğer Hristiyan topluluklar gibi Türk kültürü dışında milli kültürlerini muhafaza edememişlerdi.¹³

1774'te imzalanan ve Osmanlıların Kırım'a egemen olmasına son veren Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusların siyasi tasarılarının Karadeniz kıyılarını ilhak etmek olduğu anlaşılmıştı.¹⁴ Rusların amacı ayrıca, Rus Kilisesi vasıtasıyla kendi mezheplerini onaylayan ulusları bayrakları altında toplamak, İstanbul'daki Rum Patrikhanesinin yetkilerine ortak olmaktı. O tarihte Rus çarlığının başında Büyük Petro bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa özellikle askeri alanda büyük bir tembellik, disiplinsizlik, savaşa katılmama istekleri, Yeniçerililerin başıbozuklukları sürüp gitmekteydi. Baltacı Mehmet Paşa'nın, Büyük Petro'yla zorunlu olarak anlaşma yapıp, Kırım'ı Ruslara bırakmasıyla Rusların en önemli uluslararası politik amaçlarından sıcak sulara, Akdeniz'e inme isteği gerçekleşmek üzereydi.¹⁵ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın en önemli yanı yedinci maddede yatmaktaydı. Bu madde, Ruslara, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ortodoks Hristiyanlara karışma hakkını tanıyordu. Bu sebeple ileride görüleceği gibi, antlaşma ile Rusya, Bab-ı Ali ile olan siyasi ilişkilerinin esas noktasını oluşturma fırsatını elde etmiş oluyordu.¹⁶

18. yüzyılda Osmanlı Ermenileri Türkiye'de sakin bir hayat sürüyorlar, ticaret ve sanayi ile uğraşarak geçimlerini sağlıyorlardı. Askerlikten muaf tutulmaları nedeniyle de nüfusları gittikçe artıyor, toplumsal durumları daha da geliyordu. Amira denilen ve bankerlerden, tüccarlardan ve devlet memurlarından oluşan Ermeni büyüklerinin Ermeni Cemaatinin gelişiminde oldukça etkili hizmetleri olmuştur. Bu adamların yardımlarıyla okullar, matbaalar, kütüphaneler açıldı. Aynı zamanda birçok Ermeni gençleri öğrenim görmek üzere Avrupa okullarına, üniversitelerine gönderildiler. Halbuki Rus idaresinde bulunan Ermeniler bundan tamamıyla yoksun bulunuyorlardı.¹⁷

Osmanlı yönetimi, 19. Yüzyıldan itibaren Gayri Müslimler bahane edilerek çok ağır baskılara maruz kalmıştır. Bu yüzyılla beraber Osmanlı Devleti'ndeki "Millet

¹³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, (Ankara:T.T.K. Basımevi, c.8, 1995), s.126-127

¹⁴ Georges De Maleville, **Sözde Ermeni Trajedisi**, çev. Galip Üstün, (İstanbul: Yılmaz Yayını, 1991),s.25

¹⁵ Nurşen Mazıcı , a.g.e., s.5

¹⁶ Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, 1789-1960, (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, Ayyıldız Matbaası, 1975),s.151

¹⁷ Esat Uras, a.g.e., s.150

Sistemi” içten ve dıştan gelen baskılar sonucu pek çok yeni uygulamayla bambaşka bir şekil alarak devlet içerisindeki Katolikler Fransa ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, Almanya ve Ortodokslar da Rusya tarafından himaye edileceklerdir. Böylece Gayri Müslimler Avrupalı devletler ve Amerika tarafından gizli maksatlarını gerçekleştirmek üzere paylaşılmış bulunuyordu.¹⁸

Tanzimat Fermanı

“Tanzimat-ı Hayriye”, kısa adıyla “Tanzimat” II. Mahmut’un hükümdarlığının son yıllarına doğru, devletin iç, dış nedenlerle ve olaylarla dağılma tehlikesi ile karşılaşması üzerine, devleti bu durumdan kurtarmak için bir çare olarak düşünülmüştür. Bu açıdan başlıca amacı, imparatorluk içerisindeki halkın bir kısım haklarını genişletmek, Müslüman ve Hristiyan toplumları manen ve siyasi yönlerden birbirine yaklaştırarak iç barışı ve bütünlüğü sağlamaktır. XVII. yüzyıldan itibaren gündeme gelen reform hareketlerinden farkı, öncekilerin Osmanlı devlet adamlarının talebi ve istekliliği doğrultusunda yapılması, Tanzimat’ın ise dış dinamiklere dayanmasıydı.¹⁹

Mustafa Reşit Paşa tarafından kaleme alınan 3 Kasım 1839’da Padişah ve bakanların yanı sıra Rum ve Ermeni Patrikleri ile Yahudi Hahambaşının da hazır bulunduğu dinleyiciler topluluğu önünde okunan Fermana göre bu yeni kanunların esasları şunlardı:

- 1) Müslüman ve Hristiyan bütün uyrukların; eşitliğinin, can, mal, namus ve ırz güvenliğinin sağlanması,
- 2) Vergi ve askerlik yükümlülüklerinin belli yöntemlere dayandırılarak düzenli hale getirilmesi,
- 3) Kanunların her gücün üstünde olması.²⁰

¹⁸ Ali Güler, XX. 2Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye’de Gayri Müslimler, (Ankara, 1996), s.15

¹⁹ Rifat Uçarol, a.g.e., s.180-181

²⁰ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, (Ankara, 1954), s.41

1789 Fransız İhtilali etkisini XIX. Yüzyılda göstermiş ve bu yüzyıl Avrupa için “milletler” ve “milliyetçilik” çağı olmuştı. Milliyetçilik, liberal olsun, otoriter olsun, milli hüviyete sahip her devlet ve toplumun esas politikası durumunda idi. Bununla beraber, Osmanlı Reformları Avrupalı devletlerin Osmanlıların içişlerine müdahale edebilmeleri için iyi bir bahane teşkil etmişti.²¹

Getirilen bu yenilikler bir süre sonra Hristiyan uyrukları tatmin etmemiş, yabancı devletlere başvuruda bulunularak siyasal haklar istenilmeye başlanılmıştır. Artık duraklama döneminde kaldırılan ayrıcalıkların yarattığı huzursuzluğu, Hristiyan uyrukların başvurusuyla yeniden elde edeceklerini sanan Batılı devletler, bunlara kucak açmaya başlamışlardır. Diğer yandan, Tanzimat Fermanı’nın Avrupa ülkelerindeki yansımalarına gelince: Rusya ve Avusturya, Tanzimat Fermanı’nın Osmanlı Devleti’ni Meşrutiyete götüreceği, tüm uyruklarıyla bütünleşerek güçlü bir devlet olabileceği, bunun da kendilerinin (özellikle Rusya açısından) Akdeniz’e inme stratejilerini zayıflatacağı endişesindeydiler. İngiltere ve Fransa ise, Osmanlı Devleti’nin Ferman sonuçlarıyla güçleneceği ve böylece Rusya’nın Akdeniz’e iniş yolunu tıkayacağı düşüncesiyle Tanzimat hareketini yerinde buluyorlardı.

Tanzimat Fermanı’yla bir takım yeni düzenlemeler yapılmaya, yasalar çıkarılmaya başlandı. Ancak diğer devletler Müslüman olmayan azınlıkların durumunun henüz yeteri derecede iyileşmediğini savunmaktaydılar. Özellikle İngiltere Büyükelçisi, bu yolda Bab-ı Ali’yi yeni atılımlar yapmaya zorluyordu.²²

Nitekim, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında baş gösteren Kırım Savaşı (1853-1856) devam ederken Rusya’nın Karadeniz’de üstünlüğü ve Akdeniz’e inebileceği endişesi Fransa ve İngiltere’yi ürkütmüş, bu sebeple savaşı sona erdirmek gayesiyle Rusya’ya ültimat vermişler ve taraflardan şu isteklerde bulunmuşlardı:²³

Rusya’dan; Eflak ve Boğdan’dan çekilmesi, Osmanlı Devleti’nin ülke bütünlüğüne riayet etmesi ve Ortodoksların himayeciliği iddiasından vazgeçmesi isteniyordu.

²¹ Veli Yılmaz, *Siyasi Tarih*, (İstanbul:Harp Akademileri Yayını, 1998), s.157

²² Nurşen Mazıcı, a.g.e., s.9

²³ Veli Yılmaz, a.g.e., s.177

Osmanlı Devleti'nden ise;

1. Vatandaşlarına eşit haklar tanınması ve uygulaması,
2. Hristiyanlara olumsuz muamelede bulunulmaması,
3. Karma mahkemeler kurulması,
4. Hristiyan tebaadan cizye alınmaması, talep edildi.

Rusya'nın ultiyatomu ve istekleri kabul etmemesi üzerine Fransa ve İngiltere Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katıldılar. Ruslar Kırım'da yenilgiye uğramaları üzerine barış istemek zorunda kaldılar. 16 Aralık 1855'te Viyana'da toplanan konferansta İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın kendi aralarında hazırladıkları barış planının içerisinde Osmanlı Hristiyan uyruklarının hak ve ayrıcalıklarının açıklanması ve yeni bir ıslahat isteyen bir madde de vardı.²⁴ Osmanlı Devleti bu konuyu iç işlerine müdahale sayarak itiraz ettiyse de başarılı olamadı.

İstanbul'da oluşturulan komisyonda Osmanlı devlet adamlarının yanı sıra İngiltere, Fransa, Avusturya'nın devlet adamları ve elçileri de bulunuyorlardı. Kabul gören Fransız tezine göre, Viyana'da alınan kararlara uygun olarak Müslümanlarla Müslüman olmayan uyruk arasında eşitliği sağlayacak bir fermanın hazırlanıp ilan edilmesine ve bunun da barış antlaşmasında yer almasına karar verildi.²⁵

Islahat Fermanı

28 Şubat 1856'da Sultan Abdülmecit'in buyruğuyla ilan edilen Islahat Fermanı'nın getirdiği yenilikler şunlardı:

1. Her din ve mezhepte bulunan bütün uyruklara vaat edilen güvencelerin uygulanması için gerekli önlemler alınacak,
2. Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar kanun önünde eşit olacaklar,

²⁴ Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", (İstanbul: İslam Ansiklopedisi, c.11, 1970), s.741

²⁵ Rifat Uçarol, a.g.e., s.209

3. Patrikhanelerde yeni meclisler kurulacak ve bu meclislerin verecekleri kararlar

Bab-1 Ali tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecek

4. Patrikler ömür boyunca bu makama seçilecek,

5. Şehir ve kasabalarda bulunan kilise, manastır, mezarlık, okul ve hastane gibi yerlerin tamir veya yeniden yapılmasına izin verilecek,

6. Irk, din, dil farkı gözetmeksizin hiçbir mezhep diğerine üstün sayılmayacak,

7. Hiç kimse din değiştirmeye zorlanmayacak,

8. Devlet hizmetine, askerlik görevine ve okullara bütün uyruktakiler eşit olarak kabul edilecek,

9. Bütün toplumlar okul açabilecek,

10. Vergiler eşit alınacak, iltizam usulü kaldırılacak,

11. Bütün uyruğa eşit ve serbest şekilde ticaret ve ekonomik girişimlerde bulunması sağlanacak,

12. Mahkemeler açık olacak, keyfi cezalar verilmeyecek,

13. Müslüman olmayanlar ile Müslümanlar arasındaki davaları görmek üzere karma mahkemeler kurulacak,

14. Yabancı devletler ile yapılacak anlaşmalar gereği, yabancılar da Osmanlı Devleti sınırları içerisinde mülk sahibi olabilecekti.²⁶

Tanzimat Fermanı Osmanlı devlet adamlarınca hazırlanmış, imparatorluk içinde yaşayan tüm Osmanlı yurttaşları için birtakım yenilikler getirmişti. Islahat Fermanı'nda söz konusu edilen uyruk ise yalnızca Hristiyanlardı. Ayrıca Islahat Fermanı, Hristiyan unsurlara artık birer ulus olabilmeleri için eksik tek şeyin toprağa dayalı bağımsız egemenliklerinin olduğu düşüncesini de filizletecektir.

1856 Paris Barış Antlaşması, Osmanlı Hristiyanları üzerinde yabancı koruyuculuğuna son vermemişti. Tam tersine bu koruyuculuğu genişletmişti. O zamana kadar yalnız Rusya'nın koruyuculuğu vardı. Ondan sonra ise Paris Antlaşması'nı

²⁶ Enver Ziya Karal, a.g.e., c.V, s.258-264

imzalayan İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın da koruyuculuk dönemi açılıyordu. Bu devletler de artık Osmanlı Hristiyanları konusunda yetkiliydiler. Kırk yıldan beri Osmanlı ülkesinde görev yapan ve ülkenin iç durumunu çok iyi tanıyan İzmir'deki İngiliz konsolosu Charles Blunt, 28 Temmuz 1860 günkü raporunda şunları yazıyordu:

“Yetersiz yönetim sistemine ve aşar vergisi toplanmasındaki yolsuzluklara rağmen, vilayetin genel durumu günden güne iyiye gitmektedir. Ancak bu iyileşme genellikle Hristiyanların yararına oluyor. Hristiyanlar, tabirim hoş görülsün, Müslümanların varını yoğunu satın alıyorlar.”²⁷

Konsolos Blunt'un belirttiğine göre, bu genel iyileşme Tanzimat'la başlamıştı. 1839 Gülhane Hattı Hümayunu ile Osmanlı Hristiyanları can ve mal güvenliğine kavuşmuşlar ve tarım alanına da el atmışlardı. O zamana kadar daha çok Müslümanların elinde bulunan tarım kolu, giderek Hristiyanların eline geçmeye başlamıştı. Ölüm oranlarının az olması yüzünden Hristiyan nüfus artmaktaydı. Dışardan da Anadolu'ya Hristiyan göçmenler gelmeye başlamıştı. Buna karşılık Müslüman nüfusu gittikçe azalıyordu. Müslüman gençleri askere gidiyorlardı. Padişahın Hristiyan tebaası ise askerlik hizmetinden bağışlanıyordu. Beş yıllık zorunlu askerlik süresini tamamlayıp köyüne dönen Müslüman gençleri bozulmuş çiftlikler, boş kalmış tarlalar, yoksullaşmış, borca gömülmüş bir aile ile karşılaşılıyorlardı. Artık işe yaramaz hale gelen bu araziler satışa çıkarıldığında da ilk alıcıları her zaman ya Ermenilerdi ya da Rumlardı.²⁸

Anadolu içlerinde uzun incelemeler yapan İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Palgrave, burada da durumun aynı olduğunu belirterek 1868 yılında yazdığı bir raporda şunları ifade edecektir:²⁹

Anadolu'nun ta göbeğinde de Hristiyanlar , debdebeli evleri , şık giysileri, takıp takıştırdıkları gösterişli süsleri ve mücevherleri ile servet ve refah düzeylerini apaçık sergiliyorlar. Onların bu durumu, uzaklarda çok konuşulan sözde baskı iddialarıyla hiç bağdaşmıyor. Müslüman halk bakımından ise durum, acıklı biçimde bunun tam tersidir. Bugün görülen odur ki Osmanlı Hükümeti , Hristiyan tebaa yararına Müslüman tebaasını ezmek gibi ağır bir suçlama altındadır. Ben bu suçlamayı üzülenle doğrulamak durumundayım.

Evet, kısaca durum buydu. Tanzimat ve Islahat Fermanları'ndan sonra Osmanlı Hristiyanları Türklerden çok daha iyi duruma gelmişlerdi. Bir değil beş büyük devletin

²⁷ Bilal N. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1986), s.12

²⁸ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.13

²⁹ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.14-15

koruyuculuğu altındaydılar. Askere gitmiyorlardı. Ayrıcalıklı durumlarından yararlanarak ticareti, küçük zanaatları zaten ele geçirmişlerdi. Tanzimat döneminden başlayarak tarımı da ele geçiriyorlardı. Türk köylüsünün korkulu rüyası mültezimlerin çoğu Ermeniydi. Köylüden toplanan aşar vergisinin yarısı Osmanlı hazinesine giriyorsa yarısı da Ermeni ve Rum mültezimin kesesine giriyordu. Ermeni köylüsünün de sorunları vardı. Bununla birlikte bütün yabancı konsoloslar Ermenilerin ne gibi dertleri bulunduğunu araştırıyorlardı. Konsolosların hizmetinde birçok Ermeni çalışıyordu. Onların da yardımıyla neredeyse her Ermeni'nin kişisel sorunlarına kadar iniliyor ve bunlar abartılarak rapor ediliyordu.

Islahat Fermanı iyi incelendiğinde Hristiyan toplulukları korumada Avrupa devletlerinin de söz sahibi olduğunu görüyoruz. Nitekim bu tarihten sonra, Paris Antlaşması'ndaki “ Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmayacak”, maddesine rağmen Büyük devletler her fırsatta imparatorluğun iç işlerine karışmaya başlayacaklar, bu etkiler de bir süre sonra içte ve dışta birçok gelişmeye sebep olacaktır.

19. yüzyılın son çeyreği, yapılan Tanzimat ve Islahat Fermanlarına rağmen buhranlı günlere gebedir. Mısır meselesi ve 1875'de patlak veren Hersek isyanı devleti bekleyen sorunlardır. Hersek'in Hristiyan köylüleri iltizam yolsuzluğundan, ağnam vergisinin ve askeri bedelin ağırlığından şikayetçidirler. Rusya ve Avusturya da onlara destek vermektedir. Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşen Hersek isyanı, hazırlanan iyileştirme planına rağmen isyancılar tarafından kabul görmemiştir.³⁰

I. Meşrutiyet

Daha önce 1841, 1849 ve 1867 de fırsat buldukça ayaklanan Bulgarlar, bu defa 2 Mayıs 1876'da yolsuzlukları, Müslüman toprak ağalarını bahane ederek bağımsızlık isteğiyle isyan ettiler. İsyan her iki taraftan da binlerce kişinin ölümüyle sona erdi. Osmanlı Devleti'nin bu bunalımlı dönemi Padişah Abdülaziz, V. Murat ve II. Abdülhamit'in idaresi altında geçti. İçerde ve dışarıda devletin karşılaştığı önemli sorunlar yeni bir anayasa hazırlama gereğini ortaya çıkardı. II. Abdülhamit'in görevlendirdiği Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal Fransa ve Belçika

³⁰ Sina Akşin, “Siyasi Tarih”, Türkiye Tarihi 3, (İstanbul: 1995), s.152

anayasalarından etkilenerek bir anayasa tasarısı hazırladılar. İlk anayasa olma niteliği taşıyan Kanun-i Esasi, İstanbul Konferansı'nın yapıldığı ilk oturum esnasında, 23 Aralık 1876'da, Bab-ı Ali avlusunda devlet adamları ve halk önünde törenle ilan edildi.³¹

119 maddeden oluşan Kanun-i Esasi'ye göre padişah yine yürütmenin başıydı. Yasama işleri Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi'nden kurulu bir Meclis-i Umumi tarafından yürütülecekti. Bununla beraber yasama faaliyetleri de padişaha bağlı olacaktı. Bu da meclisin yetkilerini sınırlıyordu. Ayan Meclisi üyelerini ömür boyu olmak koşuluyla padişah, Mebusan Meclisi üyelerini ise halk seçecekti. Burada bizim için önemli olan Osmanlı Devleti tebaasının haklarına gelince, bunlar şöyle düzenlenmişti:³²

1. Osmanlı Devletinin tabiyetinde bulunan efradın tümüne Osmanlı denir.
2. Osmanlıların tümü şahsi özgürlüklerine sahip ve başkalarının hürriyet haklarına tecavüz etmemekle görevlidir.
3. Hiç kimse kanunun belirttiği sebep ve suretten başka bir bahane ile cezalandırılmaz.
4. Devletin dini İslamdır. Osmanlı memleketlerinde tanınan bütün dinler serbesttir. Muhtelif cemaatlere verilmiş olan mezhep imtiyazları devletin himayesindedir.
5. Osmanlıların tümü, din ve mezhep halleri dışında hak ve vazife yönünden kanun önünde eşittir.
6. Vergi, özel nizamlara uygun olarak bütün tebaa arasında herkesin gücü oranında belirlenir.
7. Hiç kimse kanuna göre mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye zorlanamaz.
8. İşkence ve daha başka eziyet kesin olarak yasaktır.

³¹ Rifat Uçarol, a.g.e., s.334-335

³² Enver Ziya Karal, a.g.e., s.222-223

I. Meşrutiyetin kurulmasında Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi baskısı etkin olmakla beraber, bu hareket 18. Yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan batılılaşma hareketinin zorunlu ve normal bir sonucu olmuştur. Bunda Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin de fikri ve siyasi mücadelesinin büyük rolü olmuştur.

I. Meşrutiyet'in amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut sınırlar içerisinde varlığını koruyup devam ettirmesini sağlamaktı. Bu sonuca ulaşmak için konulmuş temel prensipler, din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaa için ortak bir vatan düşüncesi ile eşit siyasi haklar ve Osmanlı hanedanının temsil ettiği devlet idaresine parlamenter bir sistem ile halkın katılımını temin etmek olmuştur. Ancak, öncelikle Rum ve Ermeniler, verilen bu hakların değerini pek takdir edemedikleri gibi, Osmanlı yönetimi de gayrimüslim halkı Müslümanlarla kaynaştıracak ve onların Türkleşmesi, Müslümanlaşmasını sağlayacak tedbirler konusunda fazla ısrarcı olmamıştır. İslamlaşma ve Türkleşme belirli bölgelerin dışında istenilen düzeyde başarılı olmamış, 17. yüzyıldan itibaren takip edilen siyaset gayrimüslim milletlerin kendi kimliklerini korumasına yardımcı olmuştur.³³

Tanzimat'la beraber, eşitlik ilkesinden yararlanan Ermeniler siyasal örgütlenmeye de başlamışlardı. Paris'te Mihitaryan-Muratyan okulu açılmış, gelecekteki Ermeni hareketini yürütecek gençler, burada eğitime başlanmıştı. Bunlar, Batı devrimlerinden alınan sonuçları Osmanlı İmparatorluğu'na daha köklü bir biçimde uygulamaya, Ermeni Ulusuna önyak olmaya çalışıyorlardı.³⁴ Zaman zaman çetin günler geçiren Osmanlı İmparatorluğu, kendi bünyesi içinde yaşayan Ermenilerin bağlılığından şüphe etmiyordu. Bu nedenle , dışarıda yaşayan Ermenileri denetlemeyi hem gereksiz görüyor, hem de olası girişimlere karşı ihtiyatsız davranıyordu. Bu Ermeniler 1846'da "Milletdaş Cemiyeti"³⁵ adı altında bir dernek kurarak Gregoryan ve Katoliklerin yanında Protestan misyonerleri de örgütlemeye başladılar.

Ermenilerin dini ve toplumsal işleri ile okullar ve cemaatlerine ait konuların idaresi Patrikhanelere verilmişti. 1859 ve 1860'da Patrikhanede toplanan meclisler tarafından bir çok tartışmalardan sonra hazırlanmış olan Ermeni Milleti Nizamnamesi,

³³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'n de Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Yayınevi, 2. Baskı, 1996), s.49

³⁴ Esat Uras, a.g.e., s.151

³⁵ Esat Uras, a.g.e., s.151

Ermeniler için çok uygun ve önemli esasları içeriyordu. 29 Mart 1862'de o günün Osmanlı hükümetince onaylanan nizamname Türkiye Ermenilerinin siyasi, toplumsal varlıkları üzerinde yeni bir dönem açması ve o zaman Osmanlı Hükümetinin kendilerine karşı ne kadar ılımlı davrandığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. 99 maddeden oluşan Nizamnameyle, hem genel meclisin kuruluş ve görevleri, meclisin ruhban üyelerinin seçim koşulları ve halktan olan üyelerin seçim yöntemleri, hem de İstanbul dışından meclis için seçimle atanacak üyelerin seçilme biçimleri belirlenmekteydi.

140 temsilciden oluşan meclisin 20 üyesi İstanbul ruhbanı arasından, 40'ı taşradan, 80'i ise İstanbul'da ikamet eden meslek kuruluşlarından seçilecekti. Eskiden mevcut olan 14 üyeli dini meclis ile 20 üyeli siyasi meclis muhafaza ediliyor, ancak bunların seçiminin milli meclis tarafından yapılması ön görülüyordu. Patrik seçiminin de millet meclisince yapılması kaydediliyordu. Nizamname³⁶ değerlendirildiğinde Patrik ile yandaşı zadeganlar arasında paylaşılan iktidar, bundan böyle tüm Ermeni Milleti ile paylaşılacaktı.³⁷

Yıllarca Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahat yapılmasını istemiş olan büyük devletlere gelince; Meşrutiyet idaresinin Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaayı eşit kılması ve azınlık üyelerin de Umumi Mecliste yer almaları, menfaatleri zedelendiği için İngiltere, Fransa ve Rusya'yı memnun etmedi. Sebebi ise, Rusya'nın Slavlığın ve Ermeniliğin destekçiliğine, Fransa'nın Osmanlı içerisindeki Katoliklerin hamiliğini üstlenmesine, İngiltere'nin ise Protestanların destekçiliğine bir engel teşkil etmesiydi. Çünkü bu devletler Osmanlı İmparatorluğu'ndan ıslahat isterken, kendi menfaatleriyle birlikte yürüten bir ıslahat talep etmekteydiler. Halbuki Meşrutiyet idaresi kurulduktan sonra asırlarca sürmüş olan bir istismar kapısı kapanmış oluyordu.³⁸

I. Meşrutiyet, olumlu yönlerine rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü gidişatını engelleyememiş, yabancı devletlerin Osmanlı içerisine uzanan elleri azınlıklar ve Ermeni meselesini kurcalamaya devam etmiştir.

³⁶ Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin tam metni için bakınız, Esat Uras, a.g.e., s.156-171

³⁷ Kamuran Gürün, a.g.e., s. 66-69

³⁸ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.342-343

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ayastefanos Antlaşması

Rusya, 1856 Paris Barış Antlaşması'nı istemeyerek imzalamıştı. Kendisine uygun ortam ve koşul bulunca 1877'de yeniden harekete geçti ve Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Ruslar, 1877 Kasım'ında Kafkasya cephesini aşarak Kars'ı, Aralık ayında da Tuna cephesini aşarak Plevne'yi kuşattılar.

Savaş sırasında Rus orduları Doğu Anadolu'daki bazı illeri işgal edince buralardaki Ermeni halkla temasa geçtiler. Rus ordusunda Ermeni erleri olduğu gibi üst düzeyde subayların içerisinde Ermeniler de vardı. General Melikof da bunlardan biriydi. Rusya Doğu Anadolu ile Dicle ve Fırat Havzası hakkındaki tasarılarını gerçekleştirmek için bu bölgedeki Ermeni unsurunu kullanmayı kararlaştırmış bulunuyordu. Rus ordusundaki Ermeniler bu doğrultuda Osmanlı Ermenilerini devlet aleyhine kışkırtmakta sakınca görmediler. Ermeni Patriği Nerses'i Ayastefanos'ta Grandük Nikola'nın karargahına göndertip Babıali'ye kabul ettirilecek antlaşma koşulları arasına Ermeniler lehinde hüküm koydurması için teşebbüste bulunmasını sağladılar.³⁹ Patrik ve beraberindekilerin Rus çarından istekleri şunlardı:

a) Doğuda Fırat'a kadar olan bölge, Ağrı ili ile birleştirilerek Rusya'ya ilhak edilsin.

b) Arazi ilhakı olmayacaksa Bulgarlara sağlanacak imtiyazların benzerleri Ermeniler için de sağlansın.

c) Bunlar olmazsa, yapılacak ıslahat tamamlanmadan işgal edilen topraklar boşaltılmasın.

Takip eden günlerde sırtlarında sırmalı Osmanlı üniforması taşıyan Stefan Aslanyan Paşa ve Ohannes Nurian Efendi Edirne'de Kevork Rusçukluyan ile buluşarak Rus çarına yine bağlılıklarını bildirdiler ve lütuf dilediler. Bunun üzerine Grandük Nikola ve Rusya'nın İstanbul eski büyükelçisi İgnatieff onlara şu güvenceyi verdi: Hazırlanmakta olan barış antlaşmasına Osmanlı Ermenileriyle ilgili özel bir madde konacaktı. Nitekim, 3 Mart 1878 günü General İgnatieff'in Osmanlı Dışişleri Bakanı Saffet Paşa'ya dikte ettiği Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili şu madde eklendi:

³⁹ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.129

Madde 16- Ermenistan'da Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerince boşaltılması , oralarda iki devletin iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Babıali Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.⁴⁰

Bu madde ile Rusların Osmanlı'nın içişlerine müdahale etme hakkını sağlamak istediğine şüphe yoktu. Diğer yandan, yapılacak ıslahatın takdirinin Babıali'ye bırakılması Rusya'nın bunu yetersiz görmesi veya beğenmemesi halinde itirazını da beraberinde getirecekti. Kısacası bu madde ile ileride "Ermeni Sorunu" adını alacak olayların kaynağı meydana getirilmiş oluyordu.

Berlin Kongresi

Ayastefanos Antlaşması'nın Rusya lehine gelişmesi Avusturya, İngiltere ve Almanya'yı memnun etmemişti. Rusya'nın özellikle Ege Denizi'ne ve Dicle-Fırat yolu ile Basra Körfezi'ne doğru uzanması olasılığı bu ülkeleri endişeye sevk etti. Antlaşma, özellikle İngiltere'nin Akdeniz'deki durum ve çıkarları, ayrıca Doğu ticareti ve sömürgeleri açısından büyük bir tehlike arz ediyordu. Bu sebeple, Avusturya ve İngiltere Ayastefanos Antlaşması'nın "Doğu Sorunu" ile ilgili kısımlarını yeniden gözden geçirmek ve düzeltmeler yapmak üzere Berlin'de yeni bir kongre toplanması talebinde bulundular. Almanya da bu görüşü destekledi. Rusya da yeni bir savaşı göze alamadığı için bu talebi kabullenmek zorunda kaldı.⁴¹

13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin'de toplanan kongre'nin başkanlığını Alman Başbakanı Bismark yapmış, kongreye Osmanlı, İngiliz, Avusturyalı, Fransız ve İtalyan temsilcilerinin yanı sıra Ermeniler de Mıgırdıç Hırımyan başkanlığında bir heyetle katılmışlardı.

Kongre öncesi Ermeniler kolları sıvamış, yoğun bir çalışma içerisine girmişlerdi. 1878 Mart'ında Babıali'nin yüksek kademelerinde görev yapan bir Osmanlı Ermenisi , İngiliz Büyükelçisi Layard'a Ermenilerin de Bulgarlara tanındığı gibi, Anadolu'da özerklik istediklerini anlatacaktır. Aynı kişi, daha da ileri giderek " Türk yönetiminde kalmaktansa kendimizi Rusya'nın kucağına atabiliriz, Rusya'ya katılmayı yeğleriz."

⁴⁰ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.22

⁴¹ Rifat Uçarol, a.g.e., s.346

sözleriyle konuşmasını bitirecektir. Ermeni Patriği Nerses de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye 13 Nisan 1878'de gönderdiği bir mektupta Ermeni liderlerinin görüşlerini şu şekilde ifade edecektir: "Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşamaları artık imkansızdır. Tek çözüm, Türkiye Ermenilerine özerklik verilmesidir."⁴²

Yoğun Ermeni çabaları sonucunu verdi. Ancak Rusya ve İngiltere'nin dışında kalan devletler henüz Ermeni meselesi ile ilgili değildiler. Bu nedenle , muhtariyet yerine ıslahat formülü üzerinde anlaşmaya varılarak, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin A8ntlaşması'na Osmanlı Ermenileriyle ilgili şu maddeler eklendi:

Madde 61- Babiali, Ermenilerin yaşadıkları eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı , Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı üstlenir. Bu konuda alınacak önlemleri büyük devletlere bildirecektir ve bu devletler de alınacak önlemleri gözetleyeceklerdir.⁴³

Antlaşmanın 62. Maddesi ise ayin ve mezhep serbestliğinin mutlaka devam edeceğini, din ve mezhep değişikliğinin hiç kimse için diğer haklarda bir değişiklik yaratmayacağını, herkesin din ve mezhebe bakılmadan mahkemelerde şahitlik edebileceğini, Osmanlı ülkesindeki konsolosların , dini kuruluşları ve hayratı resmen koruma hakları olacağını hükme bağlıyordu.⁴⁴

Ermeniler bütün gayretlerine rağmen Berlin'den bağımsızlıklarını elde edemedi. Diğer yandan Ermeni sorunu Osmanlı İmparatorluğu içinde ortaya çıkan Gayri Müslimlerle ilgili son sorun olarak uluslararası politikaya yerleşmişti ve büyük devletler Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapılmasını Bab-ı Ali'ye bir vazife olarak yüklemiş oldular. Ayrıca bu vazifenin yerine getirilmesini gözetme yetkisini de üstlendiler.

Ermeni Sorunu Üzerinde Rol Oynayan Etkenler

Uzun yıllar birlikte yaşayan Müslümanlar ve Ermeniler arasında baş gösteren sorunun sebebi neydi? Millet-i sadıka (sadık tebaa) olarak Osmanlı Sarayı'nın

⁴² Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.24

⁴³ Kamuran Gürün, a.g.e., s.112

⁴⁴ Kamuran Gürün , a.g.e., s.112

güvenini kazanmış olan Ermeniler neden isyan etmişti?, sorularına yanıt olarak nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Ermeni kilisesi. — Ermeni Kilisesi, Rusların İstanbul'daki Rum Patrikhanesini etkisi altına alması halinde, Ermeni Gregoryan Kilisesi'ni de içinde eriteceğini ve bağımsız kimliğini yok edeceğini düşünüyordu. Bu nedenle Ermeni Kilisesi, Bizans Kilisesi'nden bağımsızlığını sağlamak için ayrılmıştı. Şimdi bu bağımsızlığı korumak gerekirdi. Bunun da çaresi, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı özerk bir Ermenistan Devleti'nin kurulmasıydı. Ermeni Devleti fikri böylece ilk kez, Ermeni cemaatinde değil Ermeni Kilisesi'nden çıkmıştır.⁴⁵

İstanbul Patrikliği, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Ermeni milletin de başı durumunda olduğundan, Akdamar ve Sis Katogikosları dini bakımdan kendisinden üstün olmasına rağmen, imparatorluk içinde en kuvvetli dini lider konumunda idi. Ermeni Kilisesinin tarihi incelenirken göze çarpan husus, gerek Bizans, gerek Roma Kilisesinin nüfuzuna girmekten kaçınma çabasıdır. Bu nedenle bu kiliseler Ermeni kilisesini kendine bağlayamayınca fertleri kazanma yolunu seçmiştir. Grek kilisesine katılanlar Bizans'ın içinde yaşadıkları için Grekleşmiş, kaybolmuştur. Katolik ve Protestan kilisesine katılanlar ise, özellikle Osmanlı İmparatorluğu içinde ayrı topluluklar haline gelmiş ve ayrı bir kiliseye bağlanış sebebiyle Ermeniler içinde ciddi çatışmalara yol açmıştır.⁴⁶

Fertlerin başka kiliselere kazandırılışı, özellikle Protestan Kilisesi bakımından misyonerler vasıtasıyla olmuştur. Bir Ermeni sorununun doğmasında misyonerlerin oynadığı rol Gregoryan Kilisesininki kadar olmasa bile ona yakındır. Misyoner faaliyetlerine din faktöründen sonra tekrar döneceğiz.

Din Faktörü. — Türklerle Hristiyanların ilişkilerinde din faktörü her zaman önemli bir yer tutmuştur. Türklerin egemenliğine aldığı uluslara karşı gösterdiği dini hoşgörü hiçbir zaman takdir edilmemiş, haçlı zihniyeti bir türlü sona ermemiştir. Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı daima çekinceli, düşmanca davranışını ancak din faktörüyle izah edebiliriz.

⁴⁵ Kamuran Gürün, a.g.e., s.30

⁴⁶ Kamuran Gürün, a.g.e., s.50

Türkler, Hristiyan olmayı düşünmedikleri gibi, dini hoşgörüyle de elden bırakmamışlardır. Bu konuda Kamuran Gürün, Aleksander Powel ve Felix Valyi'nin görüşlerinden şu şekilde bahseder:

Türkler, diğer dindarları Araplar gibi fanatik değildirler. Aslında Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, dini nefretten kaynaklanan katliam ve dini taassup, Avrupa devletlerinin XIII. Asırdan XVI. Asra kadarki tarihlerine oranla çok daha azdır. Haçlılar Filistin'de Müslüman esirleri keserlerken, İspanya'da engizisyonun dehşeti had safhada iken, Kromwel'in askerleri İrlandalı Katolikleri katlederken, Fransa Kralının emri ile, Fransa'da Protestanların kökü kazınırken, bütün Avrupa ülkelerinde Museviler hesapsız zulüm ve vahşete tabi tutulurken, Küçük Asya'da Müslüman, Hristiyan ve Musevilerin yan yana, tam bir dostluk içinde yaşadıklarını hatırlamak yerinde olur.⁴⁷

Müslüman yönetimin hoşgörüsü konusunda en önemli tanıklık, takibe uğrayan Hristiyanların ve diğer mezhep mensuplarının kendi dinlerini serbestçe icra edebildikleri Müslüman topraklarına iltica edişleridir. XV. Yüzyıl sonlarında takibata uğrayan İspanya Musevileri büyük bir topluluk olarak Türkiye'ye iltica etmiştir. Macaristan ve Transilvanya'nın Kalvenistleri, Transilvanya'nın Ünitarienleri, fanatik Habsburg Hanedanının eline düşmektense Türklere gitmeyi tercih etmişlerdir. XVII. Asırda Silezya'nın protestanları ümit dolu gözlerle Türkiye'ye bakmışlardır. 1736 yılında Rus devlet kilisesince takibe uğrayan (Old blievers mezhebine mensup) Kazaklar, Hristiyan kardeşlerinin kendilerine tanımadığı hoşgörüyle Türkiye'de bulmuşlardır.⁴⁸

Yukarıda ifade edilen bu dini hoşgörünün Osmanlı Devleti'nin lehine işlediğini söylemek pek mümkün değildir. Bu davranış çoğu zaman takdirle karşılanmamış, hatta bazı kesimler sırf kendilerinden daha fazla vergi almak için gayri Müslimlerin ayrı bir grup olarak değerlendirildiğini söylemekten geri kalmamışlardır. Öte yandan Osmanlıların, devletin kuruluşunda gayri Müslim iki büyük topluluğu teşkil eden Ortodoks Rumlara ve Gregoryen Ermenilere tanıdığı kültürel ve hukuki geniş haklar, İmparatorluğun zaaf döneminde çeşitli devletlerin rahatlıkla kullandıkları bir araç haline gelmiştir. Rusya Ortodoksların, Fransa Katoliklerin hamisi olma yolunda ilerlemiş, Amerikalı misyonerlerin çalışmalarıyla da kilise himayesinde güçlü bir Türk düşmanlığı doğmuştur.

Osmanlı Yönetiminin gerileme sürecinde Ermenilerin iyi bir yönetim altında bulunmadıklarına şüphe yoktur. Ne var ki aynı durum Türkler için de geçerliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun problemi de zaten bu kötü idareden doğmaktaydı.

Bahriye Nazırı Cemal Paşa da Osmanlı-Ermeni ilişkilerini şu şekilde ifade etmektedir: “ Ermeni unsuru ile Müslüman unsuru arasındaki düşmanlığın sebebi bir dış

⁴⁷ Kamuran Gürün, a.g.e., s.52-53

⁴⁸ Kamuran Gürün, a.g.e., s.53

devletin siyaseti ile bağlantılıdır. Yoksa, özel ilişkilerde Müslümanlarla Ermeniler arasındaki dostluk her türlü hududu aşardı “⁴⁹ Burada Cemal Paşa’nın belirtmek istediği dış devlet Rusya’dır.

Rusya’nın, yine kendisi gibi Hristiyan olan Polonya’ya yaptığı eziyeti, zulmü görmeyen Başta İngiltere, Fransa ve Amerika olmak üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı’daki Ermenilerin koruyuculuğuna kalkışmaları ancak din faktörüyle açıklanabilir.

Genellikle Müslümanlığa karşı işleyen bu din faktörü, Osmanlı İmparatorluğu’nda bir Ermeni sorunu çıkmasında en büyük rolü oynamıştır. Ermeni Kilisesi bu din faktöründen doğal olarak çok rahat bir şekilde faydalanmıştır. Bağımsız veya en azından otonom bir Ermenistan arzulayan Ermeni Kilisesinin nüfuz ve otoritesi zaman içerisinde daha da gelişmiş ve böyle bir imkanın oluşumu için, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde oynanan oyunlara rahatlıkla alet olmuştur.⁵⁰

Misyonerlerin Çalışmaları. — Balkanlardaki Hristiyan azınlıkların Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılıp bağımsızlığa ulaşmaları incelendiğinde şu görülür. Bu toplumlar dört aşamadan geçerek İmparatorluktan ayrılmışlardır. 1) Önce bu toplumlar bir eğitim öğretim seferberliğinden geçirilmişlerdir. 2) Sonra uyanan bu kitle arasında siyasal örgütlenmeye gidilmiş ve gizli ihtilal komiteleri kurulmuştur. 3) Arkasından silahlı ayaklanmalar çıkarılmış, bastırılınca Türkler katliam yapmakla suçlanmıştır.

4) Son aşamada ise yabancı devletlerden biri Hristiyan halkı kurtarma bahanesiyle silahlı müdahalede bulunmuştur.⁵¹ Bulgarların Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlığını kazanmasının seyri izlendiğinde de bu durumla karşılaşılır. Yoğun bir eğitim seferberliği, takiben siyasal örgütlenme, Nisan ayaklanması ve sonunda 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde gelen Bulgarların Osmanlı’dan ayrılışı. Yabancı devletler için yeni hedef Ermenilerdir.

Protestan misyonerler ilk olarak 1804 yılında Türkiye’ye gelerek İzmir’den Anadolu içlerine dağılmışlardır. Amerikan misyonerleri de 1814’ten sonra Anadolu’ya gelmeye başlamışlardır. Misyonerler başta Doğu Kilisesi ve Müslümanlara yönelik

⁴⁹ Hurşit Ertuğrul, “ Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu Açış Konuşması ”,(Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayını, 1985), s.15

⁵⁰ Kamuran Gürün, a.g.e., s.57

⁵¹ Bilal Şimşir, “ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine ”, s.92,

olarak iki yönlü çalışıyorlardı. İngiliz, Fransız ve Amerikalı misyonerler ilk önce Türkleri Hristiyanlaştırma gayreti içerisinde girdiler. Ancak bunun sonuç vermeyeceğini anlayınca asıl faaliyetlerini Doğu Kilisesi üzerinde yoğunlaştırdılar. Doğu Kilisesi dendiği zaman kastedilen gruplar Ermenilerden başka Grekler, Bulgarlar, Jakobitler, Nestoryenler ve Marunilerdir. Rum ve Ermenileri Protestan yapmaya başlayan misyonerler Ermenileri Protestan Kilisesi'ne kazandırdılar. İngiltere'nin de araya girmesiyle Osmanlı Hükümeti Protestan Kilisesi'ne izin verdi. Protestan Ermeni toplumu böylelikle oluştu. Misyonerler “ yasa hükümlerine gerek kalmadan, Allah'a inanarak kurtulmak” şeklindeki standart doktrinlerini savunuyor ve öğretiyorlardı.⁵²

1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerler Osmanlı İmparatorluğu'na dağılmıştı. Sadece Amerikalı olarak 176 misyoner ve bunların yanında 869 mahalli yardımcı çalışmaktaydı. Bir misyon bulunan belli başlı Anadolu şehirleri de şunlardı: Bursa, İzmir, Kayseri, Sivas, Van, Mardin, Antep, Erzurum, Harput, Tokat, Malatya, Adana, Ankara, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Elbistan ve Tarsus idi. Osmanlı Hükümeti misyonerlerin faaliyetlerinden pek memnun olmamış, onları rejimin düşmanı olarak görmüştür.

Bazı yazarlar misyoner faaliyetlerini şu şekilde değerlendirmişlerdir:

Dini topluluklara göre tanzim ve idare edilen Osmanlıda Ermenilerin dini , onları özelleştiren damgalıydı. Bu din, sadece şahsi ve özel bağlılığa işaret eden ferdi bir vicdan konusu olmayıp , bütün sosyal faaliyeti ve iktidarla münasebetleri düzenleyen bir unsurdu. Ermeni toplumunun iç yönetimi de , sivil kudretini ruhbani otoritesinden olan dini hiyerarşisinin imtiyazında idi. Batı 1830'lara doğru bu yerleşmiş ve alışılmış düzenin içine Amerikan misyonerleri hüvviyeti altında karıştı. Misyonerler deliller, kontratlar ve ödeneklerle geldiler. Amaçlarının bu gelişmeyen uyku halindeki Doğu Hristiyan toplumlarına canlılık ve ruh aşılamak olduğunu söylüyorlardı. Yerleşik hiyerarşik düzen bu müdahalelere karşı koydu. Protestanlığa geçen Ermenileri sürdü veya hapsedti. Misyonerlerin faaliyetini önlemesi için Osmanlı Hükümetine başvurdu.⁵³

Misyonerlerin öğrettikleri doktrin ne idi? Misyonerlerin tarihini yazan Dwight bunu şu şekilde cevaplandırıyor:

Kanun hükümlerine gerek olmadan Allah'a inanarak kurtulmak şeklindeki standart reform doktrini , uyanmış ve öğrenmek isteyen dimağlarda önce endişeyle karşılanan , sonra yerleşip kalan , esas ve merkezi gerçeği teşkil ediyordu. Bu fikirlerin aşılınması Ermeni toplumunun, içişlerinde olduğu kadar , Osmanlı iktidarı ile münasebetlerine de tesir etmekten geri kalmadı. Öncelikle Ortodoks çoğunluğu ile

⁵² İlhan Akbulut, "Ermeni Sorunu'nun Kısa Bir Tarihçesi", (Ankara: Genelkurmay A.T.A.S.E. Yayını, Ağustos, 1989), Askeri Tarih Bülteni, Sayı: 27, s. 85

⁵³ Kamuran Gürün , a.g.e., s.61-62

Protestanlığa geçenler arasında , misyonerlerin teşvik ettiği bir ikileşme ortaya çıktı ve yeni bir Protestan Ermeni toplumu teşekkül etti. Ayrıca Ortodoks toplumun içinde aydınlar ve tutucular diye gruplar ortaya çıktı. Bir süre sonra beklendiği gibi aydınlar galip geldi ve Ermeni toplumunun yönetimi yeniden düzenlendi. Ruhani hiyerarşisinin geniş imtiyazları ellerinden alınıp , seçimle gelen topluluk Temsilciler Konseyine verildi.⁵⁴

Burası geniş bir Müslüman ülke. Başında, devletler hukukunun Türkiye'nin sultanı olarak tanıdığı bir hükümdar. Bu ülke, daha Amerika keşfedilmeden Türklere aitti. Bugün bu ülke , küçük bir Hristiyan azınlığı, Hristiyan dini ve aynı zamanda modern Avrupa fikirleri çerçevesinde eğitmeyi ve onları Türkiye dışındaki batı dünyasını kendi hamileri gibi kabule davet etmeyi görev edinmiş, Hristiyan ve çoğunlukla Protestan misyoner mektepleri ile dolmuştur. Bu durumda bu Asya'lıların ,Asyalı statülerinden hoşnutsuz olmaları mukadderdi.

Ben gönülden inanıyorum ki...onlar (misyonerler) karışıklık çıkarmaya veya Türk makamlarına karşı isyanı teşvik etmeye hiçbir zaman niyetlenmemişlerdi. Bununla beraber hiç şüphe yoktur ki , onların öğretimleri –belki doktrinleri değil-herhalde hiç arzulanmayan ve birkaç nesil sonra ortaya çıkan bir neticeyi , Asya Türkiye'sinde Ermeni ihtilal hareketini doğurmuştur.Bu şekilde misyonerler, prensip olarak politikanın dışında kalmakla beraber, dolaylı olarak Avrupa konsoloslarına benzer bir etkiye sahipler.⁵⁵

1800'lü yılların başlarında Gregoryen olan Türkiye Ermenilerinin üzerinde üç ülke; Rusya, İngiltere ve Fransa , misyonerler aracılığıyla büyük bir mezhep çatışması başlattılar. Daha önceleri Ortodoksluğun bir kolunu oluşturan Gregoryenlerin koruyuculuğunu yapan Rusya, Ermenilerin de yardımıyla güneye inme arzusundaydı. Protestan misyonerlerin aracılığıyla Protestanlığı yayarak, Doğu Anadolu'da kendi doğrultusunda bir azınlık oluşturup, Hindistan'a yeni bir geçit açmayı tasarlayan İngiltere'nin yanı sıra Fransa da aynı işi Katolik papazlarının çalışmalarıyla gerçekleştirmeye uğraşıyordu. Bu durumun Osmanlı idaresi tarafından fark edilmesiyle misyonerlerin İstanbul'daki kilit adamlarından olan sarraf Tıngıroğlu Agop'la Davudoğlu Andon , 1813'de Limni ve Rodos Adalarına sürüldüler.⁵⁶

Yabancı elçiliklerin Ermeniler lehine Osmanlı Devleti'nden bazı isteklerde bulunmaları ve misyonerlik faaliyetlerinin siyasal kimlik almaya başlaması üzerine, 1828 Mayıs'ında yayınlanan bir fermanla Katolik Ermenilerin İstanbul dışına çıkarılmaları ve Gregoryan olmayan papazların, kadın marabetlerin sınırışı edilmeleri emredildi. Bu kararların yanı sıra eski mezheplerine dönen Ermenilerin Kumkapı, Samatya, Hasköy dışında kalan semtlerde oturtulmamaları istendi. Ancak bu yasaklar

⁵⁴ Kamuran Gürün, a.g.e., s.62

⁵⁵ Kamuran Gürün, a.g.e., s.62-63

⁵⁶ Milliyet, *Yakın Tarihimiz*, Fasikül: 21, (İstanbul: Milsan Basın Sanayi, 1941), s.403-404

iki yıl sürdü 1830'da Fransız elçisinin girişimiyle Katolik Ermenilerin yeniden İstanbul'a dönmelerine ve cenazelerini serbestçe kaldırmalarına izin verildi.⁵⁷

Bu alıntılar, Misyonerlerin faaliyetinin Ermeni isyanlarını desteklemese bile isyanların zemininin hazırlanmasında ve Ermeni uyanışında önemli rol oynamış olduğunu göstermektedir.

Propaganda. — Gerek Osmanlı ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin propaganda konusunda yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Türklerin bu konudaki çabaları pasif bir kendini koruma gayretinden öte gitmemiş, sadece gerçekdışı iddialara yanıt vermeye çalışmaktan ibaret kalmıştır.

Günümüzde bile birçok ülkede hala varlığını sürdüren Ermeni propagandası ile Ermeni-Batı ilişkilerinin temeli 19. Yüzyıl ortalarında atılmıştır. Osmanlı topraklarının nüfuz alanlarına ayrılması için süren çalışmaların bir bölümünü, bu topraklarda yüzyıllar boyu Müslümanlarla kardeşçe yaşamış Ermenilerin Batılı ülkelerce himaye altına alınmaları oluşturunuyordu. Bu amaçla yapılan çalışmalar Ermenileri baskıdan kurtarmak, din hürriyeti sağlamak ve giderek batılı büyük devletlerin kendi siyasal çıkarlarına uygun bir bağımsız Ermenistan kurulmasını gerçekleştirmek amacıyla başlamıştır.

Başlangıçta bu gibi nüfuz alanları yaratılması çalışmalarının bir parçası olan "Mazlum Ermenistan" propagandası zamanla yön değiştirerek Batının çıkarlarını güden bir eylemin, tam bir dönüşle, Ermeni çıkarlarının aracı haline gelmesi 20. Yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşmeye başlamıştır. Bu dönemde teşkilatlanmaya başlayan Ermeni cemiyetleri nüfuz alanları yaratma politikasının bulunmaz bir aracı olarak, bu derneklerin yöneticileri Paris, Londra ve Petersburg'da umduklarından iyi karşılandılar. İngiltere'de Gladstone Hükümeti dağınık haldeki gizli dernek üyelerini gruplaştırarak disipline etti ve propaganda komiteleri kurulmasını sağladı.⁵⁸

Oluşturulan propaganda mekanizması işlevini iki yönde yerine getirdi: Batılı ülkelerin politikaları doğrultusunda, onların çıkarlarına çalışmak ve Ermeniler arasında o yıllarda uyanmaya başlayan bağımsızlık fikirlerine taraftar toplamak Bu ikinci gaye özellikle 20. Yüzyılın başında ve Kurtuluş Savaşı esnasında bambaşka bir görüntü aldı.

⁵⁷ Milliyet, a.g.e., s.404-405

⁵⁸ Milliyet, a.g.e., s.405

1900'lerin ilk yıllarından itibaren, Ermeniler Rusya'da geniş bir propaganda eylemine giriştiler. Rus Ermenistan'ındaki büyük kilise Eçmiyadzin'in de desteğiyle, Akdeniz'e inme arzusu taşıyan Çarlık yönetimi, bu propagandaya arka çıktı. Hatta bizzat Çar II. Nikola, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasının ilk günü, Türkiye'deki Ermenileri Rusya'da yaşayanlarla birleşmeye çağırdı. Bu çağrı üzerine bütün Ermenilerin Katogikosu V. Kevork imzasıyla Eçmiyadzin Kilisesi'nin resmi yayın organı Ararat'ta yayınlanan bir yazı tüm dünyaya dağıtılarak ,Ermenilere Rusya'daki soydaşlarıyla birleşmeleri önerildi.⁵⁹

Milliyetler ilkesinden bir sonuç alamayan Ermeniler bu kez de “ Mazlum Ermenistan” sloganını işlemeye başladılar. Birinci. Dünya Savaşı sırasında da kullanılan bu söylemle dış dünyaya bu dönemde meydana gelen tehcir olayını “ Ermenilerin imhası”, başka bir deyişle “Ermeni soykırımı” olarak lanse ettiler. Örneğin Erzurum Kongresi hazırlıkları sürerken 1919 Temmuz'unda İstanbul Patriğince “ Ermeni katliamı için ilk çalışmalar başladı” şeklindeki telgraflarla Fransız basınına duyurularak , bölgedeki Ermenilerin kurtarılması için yardım istendi.

Savaş öncesinde başlayan Ermeni propagandası, mütarekeden sonra da artarak sürmüştür.

Rusya'nın Ermeni Politikası. — Tarihsel süreç içerisinde, Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar ile açık denize “sıcak denize”, kuzeyde ise Baltık kıyılarına “soğuk denize” açılma isteği artarak sürmüştür.⁶⁰ Bunu sağlamak da Rusya'nın bir Osmanlı meselesi olarak ortaya çıkar. Rusya'nın hedeflerine ulaşması, şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla mümkündür. Rusya bunu sağlamak için de azınlıklar vasıtasıyla Osmanlı içerisinde karışıklık çıkarmayı deneyecek ve bu amaç için Ermenileri kullanacaktır.

Bağımsız bir Ermenistan'ı, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasını kolaylaştıracak bir etken olarak gören Rusya, önceleri Osmanlı Ermenilerini kışkırtmakta ve himayede birinci planda yer almış ve Ecmiyadzin Katolikosluğu aracılığıyla Osmanlı'daki Ermeni dini makamlarına kendi adamlarını getirmeyi

⁵⁹ Milliyet, a.g.e., s.405

⁶⁰ Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları**, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994), s.76

başarmıştı. Bu din adamlarının Ermenileri devlet aleyhine kışkırtmadaki rolleri büyük oldu.⁶¹ Diğer yandan Ermeni yazarları Rusya'da istedikleri gibi gazete ve kitaplar çıkarabiliyor, yazılarında Müslümanların Ermenileri soyduklarına ve öldürdüklerine dair uydurma haberler veriyor, böylece Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri ve Hristiyanlık alemini Osmanlılar aleyhine kışkırtıyorlardı.

Rusların gösterdiği yakın ilgiden Ermeniler o kadar umutlanmışlardı ki, 1877 Osmanlı-Rus savaşından itibaren Osmanlı Devleti'nin doğu toprakları üzerinde özerk bir Ermeni idaresinin kurulacağını düşünmeye başladılar. Bu amaç doğrultusunda Ermeni Patriği Nerses, İstanbul yakınına kadar gelmiş olan Rus ordusu komutanı Grandük Nikolai'dan Osmanlı Devleti ile yapılacak barış antlaşması koşulları arasına, Doğu Anadolu'da Ermeni özerkliğini tayin edici bir madde konulmasını istedi. Ruslar bunun gerçekleşmesi için çok gayret ettilerse de Ayastefanos Antlaşmasını değiştiren Berlin Antlaşması kararları arasına bu konuda, Ermenilerin çokça bulunduğu vilayetlerde ıslahat yapılması kaydının konulmasından başka bir şey elde edemediler.⁶²

Rusya, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları neticesinde Batum, Kars ve Ardahan'ı ele geçirdiği için Osmanlı Ermenilerini daha kolay tahrik edebilecek bir konuma gelmişti. Nitekim Rusların işgal ettikleri bu topraklardaki Müslüman halka zalimce davranışları buradaki toplulukların Anadolu'nun batısına doğru göç etmelerine sebebiyet verdi. Üç yıl içinde göç edenlerin sayısı 82.000'e yükselmişti.⁶³ Müslümanlardan boşalan bu yerlere bir süre sonra Hristiyan çoğunluğu sağlamak gayesiyle Ermeniler ve Süryaniler yerleştirilecektir.

Bununla beraber, Ayastefanos Antlaşması'yla ilk defa Ermeni sorununu ortaya çıkaran, Ermenileri himayesi altına alan Ruslar, gerçekte bir Ermeni ıslahatına taraftar değildi. Bu konuda kendilerini en çok düşündüren şey, Ermenilere verilecek bağımsızlığın, bağımsız bir idarenin, kendi tabiiyetinde bulunan Kafkas Ermenilerini de ayaklandırması, bunların da Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle iş birliği yapmaları, birleşmeleri ihtimaliydi.⁶⁴ Bu nedenle, kendi topraklarındaki Ermenileri Ruslaştırmaya

⁶¹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, (İstanbul: MEB. Yay., 1991) , c.1, s.102

⁶² Ermenileri ilgilendiren Berlin Kongresi'nin 61. Maddesiyle ilgili geniş bilgi için bakınız, Kamuran Gürün, a.g.e., s.112, Esat Uras , a.g.e., s.249

⁶³ Selahattin Tansel, a.g.e., s.104

⁶⁴ Esat Uras, a.g.e., s.271

başlayan Rusya, Ermenilere muhtariyet fikrini bir kenara bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri tahrik etmeyi yeğleyecektir.

İngiltere'nin Ermeni Politikası . — 18. yüzyıl sonlarından itibaren Mısır ve Doğu Akdeniz ile ilgilenmeye başlayan İngiltere, bu ilgisini 19. Yüzyıl başlarında da bu kez Osmanlı yönetimindeki, bölgede stratejik öneme sahip Kıbrıs'a yöneltecektir. Bunun uygulamaya konulması da 1877-1878 Osmanlı – Rus savaşı ve Ayastefanos Antlaşması ile ortaya çıkan yeni ve kritik durumun sonucu olmuştur. Osmanlı idaresi İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde kendilerine vereceği desteğe karşılık Kıbrıs'ın geçici yönetimini 12 Temmuz 1878'de İngiltere'ye bırakmıştı.⁶⁵

19. yüzyıl sonlarında İngiltere'nin Kıbrıs'ı ele geçirmesi, zayıflayan Osmanlı Devleti'nin artık Rusya için bir engel teşkil etmemesi sebebiyle, ilerdeki amaçlarını gerçekleştirmesi ve Rusya'yı engelleme açısından stratejik bir önem taşıyordu. Bu nedenle Osmanlı'dan desteğini çeken İngilizler, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde muhtar bir Ermeni idaresinin kurulmasının, Rusya'nın bu taraftan İskenderun Körfezi'ne yani Akdeniz'e inmesini engelleyeceğini düşünüyor ve Ermeni muhtariyeti işini ciddi olarak ele alıyordu. Nitekim bu sıralarda iktidarda olan liberaller ve Gladstone Kabinesi, Ermeni meselesini İngiltere'nin en önemli işlerinden birisi olarak kabul ediyor ve “Ermenilere yardım, insanlığa hizmettir” diyordu.⁶⁶

Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Cambon, o tarihlerde yazdığı bir raporunda şunları dile getirecektir:

Londra'ya giden Ermeniler çok iyi kabul gördüler. Gladstone Kabinesi , memnun olmayanları çağırdı, onları gruplandırdı, nizama soktu ve desteklemeye söz verdi. Bundan Böyle de ilham kaynağı olacak olan Londra'ya propaganda komitesi yerleşmiş oldu.

Ermeni halkı arasında ise , iki basit fikri benimsetmek gerekiyordu: milliyetçilik ve hürriyet fikirleri

Komiteler bunları yaymakla kendilerini görevli saydılar ve böylece bir kaç yıl içinde propaganda amacıyla Türk idaresinin eksik ve hatalarını istismar edip, Ermenilerle meskun bölgelerde milli uyanış ve bağımsızlık fikirlerini yayacak olan gizli örgütler kurulmuş oldu.⁶⁷

⁶⁵ Rifat Uçarol, a.g.e., s.351

⁶⁶ Selahattin Tansel, a.g.e., s.104

⁶⁷ Mayawski, **Ermenilerin Yaptıkları Mezallimler**, Çeviren: Azmi Süslü, (Ankara: A.Ü. Yayını, 1986), s.16

Gregoryan Kilisesinden ayrılıp Protestan mezhebine geçen Ermenilerin, Osmanlı'daki ıslahatlar neticesi elde ettikleri imtiyazlar, bu mezhep ve cemaatin günden güne sayılarının artması Rusya'nın hoşuna gitmemiş iken, İngiltere İngiliz nüfuzunun Protestanlık yoluyla yayılacağını düşünerek onların savunucusu olmuş ve Osmanlı'nın içişlerine karışmaya başlamıştı.

Berlin Kongresi sonrası Rusların daha önce işgal ettiği Kars, Ardahan ve Batum'dan geri çekilmesi Ermeni ıslahatının bunun ardından yapılması ve beş büyük devletin denetiminde uygulanması kararlaştırıldı. İşte bu tarihten itibaren İngiltere "Ermeni Islahatını" kendi meselesi olarak görmeye başladı. Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay kadar sonra 8 Ağustos 1878'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Layard'a uzun bir yönerge göndererek, Berlin Antlaşması'yla Türk-İngiliz sözleşmesinin yürürlüğe girdiğini ve Babıali'nin yapması gereken reformlara hemen başlaması gerektiğini bildirdi. Bununla beraber, Ermenilerin Doğu Anadolu'da çoğunluk değil de küçük bir azınlık olması, dağınık ve Müslümanlarla iç içe yaşaması sebebiyle onlar için yerel temsil sistemini yani özerkliği uygun bulmuyor, bu açıdan yalnız Hristiyanlar için ayrı bir yönetim sisteminin olumsuz sonuçlar yaratacağını, belirtiyordu.⁶⁸

Görüldüğü gibi İngiltere Doğu Anadolu'da bir Ermeni Özerkliği fikrini bir kenara iterek bölgenin kontrolünü doğrudan ele geçirmeyi düşünüyordu. Tabi bu düşünce açığa vurulmayan gizli bir düşünceydi. Lord Salisbury, Babıali'ye empoze etmek istediği reform paketini dört ana başlık altında topluyordu.⁶⁹

1. Doğu Anadolu'da İngiliz subaylarca örgütlenecek , ayrı bir ordu gibi, yeni ve bağımsız bir jandarma kuvveti kurulacaktı.

2. Doğu Anadolu'da yeni bir adliye örgütü oluşturulacaktı. Bu mahkemelerin her birinin başında Avrupalı bir yargıç bulunacaktı. Bu yargıçlar, bölgedeki Osmanlı yargı organlarını kontrollerini altına alacaklar, onların bütün kararlarını veto edebileceklerdi.

3. Osmanlı mahkemelerinin adaletsiz kararlarına karşı Ermeniler ancak böyle korunabilirdi.

⁶⁸ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.31

⁶⁹ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.31

4. Doğu Anadolu’da vergi sistemi kökten değiştirilecek, aşar vergisi kaldırılarak yerine maktu bir vergi konulacaktı. Böylece Osmanlı Ermenisi Osmanlı vergi sistemi altında ezilmekten kurtulacaktı.

5. Bölgeye atanacak valilerin seçiminde İngiliz Büyükelçisi padişaha yol gösterecek ve yardımcı olacaktı.

Ağustos 1878’den Mayıs 1880 tarihine dek İngiliz muhafazakar hükümeti, hazırladığı reform paketini Babıali’ye kabul ettirmeye çalıştı. Böylece Reformlar yapıldığı takdirde Doğu Anadolu’da yeni bir düzen kurulmuş olacak, yerli halk bundan hoşnut kalacak, Ermeniler Rus etkisine kapılmayacak ve dolayısıyla Anadolu, yeni bir Rus istilasından korunmuş olacaktı.

Fransa’nın Ermeni Politikası . — Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1535 yılında Osmanlı İmparatorluğu’ndan ilk kapitülasyonları elde eden Fransa, bu tarihten itibaren ekonomik yatırımların ve Doğu Akdeniz’de Hristiyanların korunmasını üzerine alarak politikasını ona göre düzenleyecektir.

Daha önce de bahsedildiği gibi, Osmanlı Devleti’nin hem askeri hem de siyasi açıdan güçlü olduğu dönemdeki devlet-azınlık ilişkilerindeki yumuşaklık devletin zayıflaması ve Avrupalı devletlerin Osmanlı’daki Hristiyan toplumlarla doğrudan temasa geçmelerine kadar devam etmiştir. Fakat bu ilişki kurulduktan sonra, Müslüman-Hristiyan toplumu arasındaki iyi ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Diğer devletler gibi “Ermeni Sorunu”nun ortaya çıkmasında Fransa’nın da rolü burada ortaya çıkmaktadır.

Fransa, bu konudaki rolünü çok yönlü faaliyetleriyle ortaya koymuştur. Bu faaliyetleri aşağıdaki vasıtalarla gerçekleştirmiştir:

1. Elçilik ve konsolosluklar
2. Ticaret
- 3 Seyyahlar
4. Misyoner ve dini kuruluşlar
5. İhtilallerin getirdiği yeni fikirler

6. Yayınlar yolu ile yapılan faaliyetler⁷⁰

17. Yüzyıl başlarında Fransa'nın Kudüs ve Halep Konsolosları, IV. Murat ve IV. Mehmet zamanlarında bölgedeki ayrılıkçı grupları tahrik etmişlerdi. Bu sebeple bu dönemde Fransa ile ilişkiler bir süre için askıya alınacaktır. Buna rağmen Fransa bu konudaki tutumunu bırakmamış, aksine, devletin zayıf olduğu zamanlarda daha da ileri gitmiştir. Konuyla ilgili olarak Trabzon, Erzurum ve Zeytun konsolosluk raporları oldukça dikkat çekicidir. Zeytun konsolosluk raporları ile ilgili 1825 yılına ait bir dosyada yer alan ifadeler Zeytun Ermenilerinin devlete karşı iki defa isyan etmelerinin sebebini daha iyi açıklamaktadır. Yine, Erzurum ve Trabzon konsoloslarının 1841 yılına ait raporları da Ermeni meselesinde , Ermenilerin nasıl tahrik edildiklerini , özellikle Katolik Ermenilerin nasıl desteklendiğini, kendilerine Fransa tarafından hangi konularda güvence verildiğini görmek mümkündür.⁷¹

Fransa için 19. Yüzyıl boyunca Çukurova üzerinde ekonomik, kültürel ve siyasi yönden yayılma, bölgeyi kendi sömürge toprakları yapma istekleri önem taşımaktadır. Bunun sebepleri ise:

- a) Çukurova (o dönemdeki adıyla Kilikya)'nın zengin tarım kaynaklarına sahip olmasıydı. Burası Fransa'nın tekstil ve tarım endüstrisine iyi bir kaynak olabilirdi.
- b) Ermeniler, Çukurova'nın değişik yerlerinde genelde % 10'u aşmayan küçük bir azınlık topluluğu olarak yaşıyorlardı. Fransa için "Otonom Kilikya Ermeni Devleti"'nin kurulmasını desteklemek; Türklerin bu bölgedeki hükümları varlığını ortadan kaldırmak ve Fransız-Ermeni işbirliğini güçlendirmek için büyük önem taşıyordu.⁷²

⁷⁰ Dündar Aydın, , " Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü ", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayını,1985), s.286.

⁷¹ Dündar Aydın,a.g.e., s.287

⁷² Cezmi Yurtsever, a.g.e., s.13

Fransa'nın 19. Yüzyıl boyunca Çukurova (Kilikya) bölgesiyle ilgili politikası sömürgecilik anlayışına göre tesbit edilmişti.

Fransız hükümetlerinin ve Fransızların, bütün bu faaliyetleri neticesinde, Türk hakimiyeti bulunan yerlerde, hayali bir Ermenistan'ı ortaya atarak, Ermenileri tahrik ve teşvik etmek suretiyle, Ermeni sorununun ortaya çıkmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir.

1878'den Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Ermenilerin Durumu ve Ermeni Sorunu

Ermeni Komitelerinin Ortaya çıkışı

Komitelerin Kurulması. — 18. yüzyılda temelleri atılmakla beraber, Ermenilerin esas ulusal faaliyetleri 19. Yüzyılda başlamıştır. Bu dönemde değişik adlar altında hepsinin de amacı Ermenistan bağımsızlığı olmak üzere Ermeni komiteleri kurulmaya başladı.1860'da "Hayırsever Cemiyeti" kuruldu. Cemiyetin amacı Kilikya'yı yükseltmekti. Bunu "Fedakarlar Cemiyeti" izledi. 1870-1880 tarihleri arasında da Araratlı, Okul Sevenler, Doğulu, Kilikya ve Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti kuruldu. Sonraları bu cemiyetler birleşerek "Ermenilerin Birleşik Cemiyeti"'ni kurdular. Böylece Türkiye-Rusya Ermenileri arasında milli amaç için bir birlik kurulmuş oldu. Van'da bir okul açıldı. Burada yetiştirilecek Ermeni gençleri , milli ruhu, bağımsızlık ülküsünü bütün Ermenilere yayacaklardı. Bu cemiyet özellikle Rus Ermenilerinden ve Rus Konsoloslarından büyük yardımlar görüyordu. En gizli görüşmeler, bunlar vasıtasıyla sağlanıyor, kitaplar, yardım paraları yine bunlar aracılığıyla temin ediliyordu.⁷³

Ermenilik için çalışanların başında Ermeni ruhani liderleri geliyordu. Halkla iç içe oldukları için verdikleri vaazlar halk üzerinde oldukça etkili oluyordu. Berlin Konferansı sırasında Ermeni ruhani liderlerinden Horen Kalfayan bir taraftan şiirleriyle, vaazlarıyla Ermenilere milliyet fikrini aşılarken, bir yandan da şaraya gidip gelmeye devam eder, ihsanlar alır ve aynı zamanda saraydan aldığı bilgiyi Deroyen Vartabet

⁷³ Esat Uras, a.g.e., s.421

aracılığıyla Marsilya'da yayınlanan Pro Armenia'nın sahibi Portakalyan'a yetiştirirdi. Erzurum'da, Van'da, Muş'ta, Zeytun'da, Adana'da meydana gelen bütün isyanlarda ruhani liderler, rol almışlar ve çoğu zaman da bu isyanları kendileri idare etmişlerdi.⁷⁴

Ermenilerin "sadık tebaa" ıktan isyancı duruma gelmelerinin sebeplerini, Türkiye'de uzun yıllar Erzurum ve Van Vilayetlerinde Rus Başkonsolosu olarak görev yapan Rus Generali Mayewsky şu faktörlere bağlıyordu:

1. Ermenilerin siyasette ileri gitmeleri,
2. Aralarında milliyet, hürriyet ve bağımsızlık fikirlerinin filizlenmesi,
3. Bu fikirlerin Batılı devletler tarafından tahrik edilerek papazların telkin ve gayretleriyle yayılmasıydı.⁷⁵

Önemli bir nokta da, İran, Rusya ve Türkiye topraklarına dağılmış olan Ermenilerin, çalışma ve hareket alanı olarak Türkiye'yi seçmiş olmalarıydı. Bunun da gerekçesi şu sebeplere dayanıyordu:⁷⁶

1. Rusya gibi güçlü bir devlete karşı koymak gücü. Halbuki Ermenilik Türkiye'de uluslararası bir şekil almıştı ve orada faaliyete geçmek daha uygundu.
2. Ermeni sorununun doğuşundan beri kent merkezlerinde yapılan gösteriler daima Kafkas Ermenilerinden olan şahıslar tarafından yapılmıştı. Ermeniler, İhtilal vaad ve fikirlerini Rusya Ermenilerine borçluydular. Osmanlı Ermenilerine kalsa bu ayaklanma gecikebilirdi.
3. İstanbul, bütün Dünyanın ilgisini çekecek bir noktadaydı. Gösteri ve hareketlerin burada gerçekleşmesi, bütün Avrupa'nın gözü önünde onların menfaatleri bulunan bir alandaki bir tabanca sesi, memleketin içlerinde patlayacak yüzlerce silahtan daha fazla duyulurdu.

Osmanlı Devleti, aradan zaman geçmesine rağmen Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesine göre, Ermenilerin ve Avrupa devletlerinin beklediği Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahatı yerine getirmemişti. Çok geçmeden Ermeni meselesiyle ilgilenen

⁷⁴ Esat Uras, a.g.e., s.421

⁷⁵ Mayewsky, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, Çeviren: Azmi Süslü, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986), s.16

⁷⁶ **Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi**, c.3, s.21

Avrupa devletleri bu konuda fazla beklemeye niyetleri olmadıklarını gösterdiler. Bu amaçla,, 13 Haziran 1880’de İngiltere Başbakanı Gladstone vasıtasıyla Osmanlı Devleti’ne bir nota verdiler. Osmanlı Hükümeti bu notayı bir ay kadar sonra cevaplandırdı. Cevapta şöyle deniliyordu:

“Ermenilerin bulunduğu Van, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum, Sivas vilayetleri genel nüfusunun ancak % 17 kadarının Ermeni, %4 kadarının diğer gayri müslim azınlık ve %79’unun da Müslüman olduğu meydana çıkmıştır. Bu nedenle bu bölgelerde, Ermenilere özel bir muamele yapılması uygun olmayacaktır.”⁷⁷

Ermenilerin beklentilerinin gerçekleşmemesi, uğranılan hayal kırıklığı silahlı ayaklanmalara giden yolu açacaktır. Ermeni Hınçak ve Taşnak komiteleri bunun üzerine kurulmuştur.

Hınçak Komitesi. — Hınçak Komitesi 1887’de Avedis Nazarbeg başkanlığındaki Kafkasyalı Ermeniler tarafından İsviçre’de kuruldu. Komite Marksist görüşteydi. Ancak faaliyet sahası olarak Rusya’yı değil, Türkiye’yi seçmişti. Komite merkezini daha sonra Londra’ya taşıdı. Günlük yayın organı Hınçak gazetesi olan komite İzmir, Halep ve İstanbul’da şubeler açtı. Komitenin gayesi, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çeteler teşkil ederek, Osmanlı Devleti’ni zayıf düşürmek ve Ermeni ihtilalini gerçekleştirmektir. Hınçak Komitesinin siyasi programı ise şöyleydi:⁷⁸

1. Ermeniliğin en büyük kısmını teşkil eden Türkiye Ermenileri ve onların bulunmuş oldukları yerler, vatanlarının en geniş toprağı olacaktır.

2. Ermeni ihtilali, özel olarak faaliyetini , Ermeni halkının davasını savunmak ve gerçekleştirmek için harcayacaktır.

3. Ermenilerin ve Ermenistan’ın kaderini artık Türk İmparatorluğu’ndan ayırmak gerekmektedir ve bunun da yolu Ermeni milli bağımsızlığıdır.

4. Hedeflenen amaca varmanın tek yolu, ihtilal yani zor kullanarak Türkiye Ermenistan’ındaki idari şekli alt üst etmek, değiştirmek, halka genel isyan yoluyla Türk hükümetine karşı savaş açtırmaktır. Bu da şu vasıtalarla gerçekleştirecektir: Basın

⁷⁷ Harp Akademileri Komutanlığı, *Tarihi Boyutları ve Muhtemel Gelişmeler Işığında Türk-Ermeni İlişkileri*, (İstanbul, H.Ak. Bas., 1997), s.55

⁷⁸ Esat Uras, a.g.e., s.431-441

yoluyla propaganda, Türk idarecilerine karşı terör eylemleri, Akıncı alayları teşkili (halkı savunmak için hazır savaşçı kuvvetler), genel ihtilal teşkilatı, isyan alayları teşkilatı. Öte yandan her hangi bir devlet tarafından Türkiye'ye karşı savaş açılması, genel isyan amacın gerçekleşmesi için en elverişli zaman sayılmalıdır.

Hınçak Komitesi, 1890'da Türkiye'deki teşkilatını kurarak faaliyete geçti. Türkiye için merkez İstanbul oldu, diğer illerde de teşkilatlanma tamamlandı.

Taşnaksutyun Komitesi. — Taşnaksutyun komitesi de tıpkı Hınçak komitesi gibi 1890'da Kafkasya'da kuruldu. Daha önce de kurulan Ermeni komitelerinin temel amacı bağımsız bir Ermenistan'dı. İşte bu amaçla, sonunda bu örgütlerin tümü Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşlarının gayretiyle birleşerek “ Ermeni ihtilal cemiyetleri birliği” ‘ni meydana getirdiler. Komitenin ilk kuruluşundaki amacı, Tiflis'te bulunan genç Ermenistan'ı, merkezi Van'da olan Ermeni Cemiyeti Hınçak örgütü ile birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardımda bulunmaktı.⁷⁹

Komitenin ilk bildirilerinin birinde şu ifadeler yer alır: “ Bugün Avrupa, insan haklarını savunan Ermenileri görüyor. Böyle anlarda çıkarlar bir yana itilerek birleşmelidir. Bu nedenle Ermeni ihtilal cemiyetleri bütün Ermenileri bir bayrak altında birleşmeye çağırır. Türkiye'deki Ermenilerin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını amaç olarak ele alan bu birleşme ile, Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne karşı savaş açmasına ve hürriyet için kanlarının son damlasına kadar akıtmalarına söz verilmiştir. Bu nedenle gençleri, zenginleri, Ermeni kadını, din adamlarını birleşmeye çağırıyoruz.”⁸⁰

Taşnaksutyunun ilk hareketleri, Türkiye'ye çeteler sokmak, Türk Ermenistan'ını silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başları yetiştirmekti. Komitenin ilk emri “ Türkü-Kürdü her gördüğün yerde vur ”, idi. Ermeni komitelerinin kurulmasında Osmanlı İmparatorluğu'nda servet sahibi olmuş Ermenilerle, bazı misyoner kolejleri tarafından yetiştirilmiş ve Amerika'da iş bulmuş kimselerin ve yabancı konsolosların büyük katkısı olmuştu.⁸¹

⁷⁹ Esat Uras, a.g.e., s.442

⁸⁰ Harp Akademileri Komutanlığı, a.g.e., s.56

⁸¹ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.136

Hınçak ve Taşnaksutyun 'un teşkilat nizamnamelerinde tedhiş önemli bir yer tutar. Komiteler, hareketlerine muhalefet eden, istedikleri parayı vermeyen , ya da kendilerinden ayrılan, silah almayan Ermenilerin bir çoğuna terör uygulamıştır.

1880'den 1890'a kadar Ermenilerin oturdukları bölgelerde fazla bir olay meydana gelmezken , bu tarihten sonra gerek komitelerin artık eylem için hazır hale gelmesi ve gerekse kendileri için uygun dış koşulların meydana gelmesiyle komiteler harekete geçmiştir. Bunun neticesinde ülkenin değişik yerlerinde şu isyan ve ayaklanmalar cereyan etmiştir: Erzurum isyanı, Kumkapı gösterisi, Merzifon, Kayseri, Yozgat olayları, Sasun isyanları, Van isyanı , Osmanlı Bankası'na yapılan saldırı.

Ermeni İsyancıları

Erzurum olayı (20 Haziran 1890) . — Komitelerin isyan planları İstanbul Yedikule Ermeni hastanesinde hazırlandı. Erzurum'da belli yerlere silah ve cephaneye yığınağı yapıldı. Ermenilerin Rusya'dan getirttikleri silah ve cephanenin Sansaryan Ermeni Okulunda depolandığı yolundaki ihbarın değerlendirilerek okulun vali tarafından aratılmasını bahane eden Ermeniler ayaklandılar. Çıkan çatışmalarda her iki taraftan yüzden fazla kişi öldü. Sonunda ayaklanma bastırıldı.⁸²

Kumkapı gösterisi (15 Temmuz 1890) . — Hınçak Komitesi Erzurum olaylarından hemen sonra Ermeni isteklerini gündemde tutacak yeni bir olay tasarladı. Anadolu'da gerçekleştirilecek bir olayın yeterince ses getiremeyeceğini düşünerek İstanbul'da bir hareket tertiplenmesini kararlaştırdı. Bu amaçla toplanan ve saray istikametinde yürüyüşe geçen bir topluluk asker tarafından dağıtıldı, çıkan çatışmalarda ölenler de oldu.

Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları (1892-1893) . — Hınçak Komitesi mensupları ve Merzifon Amerikan Koleji'nin bazı öğretmenlerinin kışkırtması sonucu başlayan olaylarda Osmancık ve Yozgat postalarının yolu kesilerek postacılar ve muhafızlar öldürülmüş, Derbent karakolu saldırıya uğramış ve karakol personeli şehit edilmiştir.

⁸² Kamuran Gürün, a.g.e., s.184-185

Birinci Sason isyanı (1894) . — Kumkapı gösterisinden sonra yabancı devletlerin ilgisini çekmek ve müdahalelerini sağlamak maksadıyla Hınçak komitesince planlanmış bir isyan girişimiydi. Komitenin İstanbul teşkilat başkanı Murat kod adlı Hamparsun Boyacıyan tarafından organize edilmişti. Ağustos ayında Muş güneyindeki Sason'da 15.000 Kürt, 12.000 Ermeni yaşardı ve Kürtler Ermenilerden haraç yani cizye alırlardı. Ermeniler olay çıkarmak istediklerinden cizyeyi vermek istememişler, olaylar bunun üzerine başlamıştı.⁸³ Delican aşiretine saldıran isyancılar burada ellerine geçirdikleri halkı katliama tabi tuttular. Muş'u ele geçirmeye çalışan asiler bunu başaramadıysa da civar köyleri yaktılar. Olaylarda 4500-5000 kişi öldü. İsyanın elebaşısı Boyacıyan ve lider kadrosunun yakalanmasıyla bastırılan isyan hakkında yabancı devlet konsoloslarının içinde yer aldığı bir araştırma heyeti 6 ay bölgede inceleme yaptı. Olay sonunda yakalanan asilerin hepsi bir süre sonra serbest bırakıldılar.

Olayın en ibret verici yönü ; binlerce kişinin öldüğü bir isyanın elebaşısı durumundaki Boyacıyan'ın 2. Meşrutiyet döneminde Kozan'dan milletvekili seçilerek Osmanlı Meclisi Mebusanı'na girmiş olmasıydı.⁸⁴

Bab-ı Ali gösterisi (18 Eylül 1895) . — Ermenilerin İstanbul'daki en cüretkar hareketi Bab-ı Ali'yi basmalarıdır. Buna Ermenilerin gerçek anlamda ilk ihtilal girişimi denilebilirdi.⁸⁵ Hınçak Komitesi'nce planlanan bu gösteriden de amaç, hükümet merkezinde özellikle yabancı devlet temsilciliklerinin ilgisini çekecek bir olay yaratmaktır. Bu amaçla Kumkapı Ermeni Kilisesinde toplanan üç dört bin kişilik topluluk Bab-ı Ali'ye doğru yürüyüşe geçti. Yürüyüş esnasında çıkan çatışmada ölenler oldu. Zaten Ermenilerin istediği de buydu: Ses getiren eylemler yaparak Ermeni meselesini gündemde tutmaktır.⁸⁶ Olayın asıl dikkate değer yanı, Ermenilerin saadet ve varlığının ancak, Türklerle kardeşçe yaşamakta olduğunu bilen gerçek aydınların ve ileriye görenlerin bu süre zarfında öldürülmesi oldu.⁸⁷

⁸³ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, (İstanbul: 1961), c.15, sayı.21, s.8853

⁸⁴ Harp Akademileri Komutanlığı, a.g.e., s.59

⁸⁵ Muhittin Nalbantoğlu, *Türklere Karşı Ermeni Vahşeti*, (İstanbul: 1992, Tercüman Yayınları), s.47,

⁸⁶ Harp Akademileri Komutanlığı, a.g.e., s.59

⁸⁷ Cemal Kutay, a.g.e., s.8865

İhtilalci Ermeni teşkilatları birbiri peşi sıra kurularak faaliyete geçip Anadolu'da ve İstanbul'da ayrılıkçı olaylar yaratılmaya çalışılırken, ıslahat meselesi yeniden İngiltere ve Rusya tarafından gündeme getirilmeye çalışılıyor ve bu amaç doğrultusunda hazırlanan bir proje ve muhtıra 1895 Mayıs'ında Osmanlı Hükümeti'ne veriliyordu. Bu proje ve muhtıra üzerine Osmanlı Hükümeti kendisine Doğu Anadolu'da tatbik edilmek üzere verilen ıslahat tasarısını yeniden gündemine alıyordu. Yalnız tasarının şu 5 maddesi devlet için tereddüt arz ediyordu:⁸⁸

1. Jandarmada Hıristiyan bulunması,
2. Nahiye müdürlerinin tayin suretiyle olmayıp seçimle tesbit edilmesi,
3. Kır bekçileri tayin edilmesi,
4. Hıristiyanlara belli bir oranda memuriyet verilmesi,
5. Hapishaneler hakkındaki nizamnamelerin yürürlüğe konması.

Bab-ı Ali, esas itibarıyla batılı devletlerin kendisini böyle bir ıslahata yönlendirmesine Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesine göre karşı olmakla beraber, içerisinde bulunduğu nazik durum itibarıyla bir itirazda bulunamadı. Gerek Tanzimat Fermanı ve gerekse Islahat Fermanı zaten Osmanlı ülkesinde yaşayan tüm tebaanın haklar ve vazifeler yönünden eşit olduğunu tesbit etmesine rağmen Avrupalı devletler ille de yeni bir ıslahat konusunda ısrarcıydılar. Abdülhamit ve Bakanlar Kurulu Yıldız'da toplanarak bir durum değerlendirmesi yaptılar ve ıslahatın derhal başlaması konusunda fikir birliğine vardılar. Programın bir hafta içinde hazırlanacağı 17 Haziran 1895 tarihinde İstanbul'daki büyük devletler elçilerine şifahen bildirildi. Islahatın ilk sonucu, siyasi sebeplerden mahkum Ermenilere genel af ilan edilmesi oldu. Bunu takiben Şakir Paşa Abdülhamit tarafından genel müfettiş tayin edildi ve Anadolu'ya hareket etti. Padişahın ıslahatın uygulanması hususunda Şakir Paşa'ya verdiği talimat şu şekildeydi:⁸⁹

1. Erzurum'dan başlayarak Anadolu'nun tüm illerinin durumunu denetleyerek Padişahın bütün tebaa sınıfları haklarında uygulanmakta olan geniş adaleti gereğince

⁸⁸ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.140

⁸⁹ Esat Uras, a.g.e., s.337-338

her sınıf halkın adil kanunlardan istifadeleriyle hiçbir sınıf diğer bir sınıfın veya hiçbir kişi diğer bir kişinin haklarını çiğnememesine özen gösterilecektir.

2. Mahkemelerde hukuki ve cezai işlerin kanunen belirlenmiş süreler içinde görülmesinde gecikmeler meydana gelmemesine dikkat edilecektir.

3. Mülkiye, adliye ve maliye memurları görevlerini yasal sınırlar içerisinde yerine getirecekler ve görevlerini kötüye kullanmaları engellenecektir.

4. Kötü hal ve hareketleri saptanan memurlara işten el çektirilecektir. Padişahın emri ile atanan memurlar ise yerlerine yenisinin atanması ve izin alınmak üzere Bab-ı Ali'ye bildirilecektir.

5. Denetleme alanı içerisinde olan yerlerde adalet hizmetinin eksiksiz ve herkese güven verilecek şekilde yürütülmesine özen gösterilecektir.

6. Yürütmeye ilgili sorunlar veya İslam tebaanın menfaatleriyle uyuşamayacak durumlar hemen ek bir görüş ile Bab-ı Ali'ye bildirilecektir.

Hazırlanan ıslahat projesi bakanlar kurulundan sonra padişahın onayına sunuldu ve 20 ekim 1895'te sözlü karar ile yabancı ülkelerin büyükelçiliklerine bildirildi. Sadrazam Cevat Paşa, ıslahatı yeniden gündeme getiren Ermeni olaylarının İngiltere'nin kışkırtmasıyla meydana geldiğine inanıyordu. Paşa'ya göre Dünyada 800.000 Ermeni var olup bunların da ancak 400.000 kadarı Osmanlı topraklarında yaşamaktaydılar. Bu rakamın da yarısı Doğu Anadolu'da diğer yarısı da ülkenin diğer kısımlarında dağınık olarak yaşamaktaydılar. Yine Paşa'ya göre Türkler Doğu Anadolu'yu Ermenilerle Moğollardan zaptetmişlerdi. Doğu Anadolu'da hiçbir yer ne tarih, ne kültür ne de nüfus bakımından Ermeni değildi. Dolayısıyla bir Müslüman ülkesinde bağımsız bir Ermenistan krallığı kurulmasına izin verilemezdi. Cevat Paşa'nın bu düşüncelerini bilen İngiliz ve Fransız elçileri bir süre sonra onun görevden ayrılmasına sebebiyet vereceklerdir.⁹⁰

⁹⁰ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.141

Bu gelişmeler olurken, Ermeni kimliğini ön planda tutan Ermeni ayrılıkçı hareketleri ortaya çıkmadan daha önceleri de karışıklık arz eden Zeytun (Süleymaniye) bölgesinde yeni bir isyan meydana geliyordu.

Zeytun isyanı (Eylül 1895) . — Maraş'ın Zeytun (Süleymaniye) kasabası daha önce de pek çok isyana sahne olmuş (1782-1808-1829-1832-1836-1840-1842-1852) ve devleti bir hayli uğraştırmıştı. 1895 isyanı ise Hınçak lideri Nazarbeg tarafından planlanmıştı. Bölgeye gönderilen çeteler vasıtasıyla organize edilen hareket sonucunda hükümet binası ve kışla sarılarak 50 subay esir alınmış ve 600 asker şehit edilmiştir. Yardıma gelen güvenlik güçleri tam sonuç alacağı sırada yabancı devlet elçileri araya girerek harekati durdurmuştur. Altı devletin konsolosları isyancılarla görüşmüş ve anlaşmaya varmışlardı. Ama anlaşma koşulları Osmanlı Devleti için ağır koşullar içeriyordu. Bu maddeler şöyleydi:⁹¹

1.İsyanın elebaşları yabancı devlet temsilcilerinin gözetiminde Avrupa'ya gideceklerdi.

2. İsyanı katılan herkes için genel af ilan edilecekti.

3. Zeytun'a Avrupa devletlerinin uygun bulacağı bir vali atanacaktı.

4. Zeytun'luların can, mal, namus ve din dokunulmazlığı Avrupa devletlerince güvence altına alınacaktı.

5. Avrupalı devletler Maraş'ta birer konsolosluk açacaklar, bunların aracılığıyla Zeytun'un idaresini denetleyeceklerdi.

Zeytun isyanı Ermeniler için parlak sonuçlanmışsa da Hınçak içerisindeki yolsuzluklar zaman içerisinde komitenin gücünü ve birlikteliğini zayıflatmıştır.

Birinci Van İsyanı (Haziran 1896) . — Van bölgesi Ermeni komitelerinin en güçlü oldukları yerlerden biriydi. Çünkü Kafkaslar ve İran yoluyla devamlı silah, adam ve para yönünden beslenmekteydi. Bölgede Hınçak mensuplarının Taşnaklara katılmasıyla komiteler arasında birliği de sağlamıştı. Ayaklanmayı yönetecek çeteciler Rusya ve İran'da gelerek hareketi organize ettiler. İsyan elebaşları Rus silahı

⁹¹ Harp Akademileri Komutanlığı, a.g.e., s.60-61

taşıyorlardı.⁹² Silahları yerli Ermeniler tarafından bağışlanan paralarla satın alınmış ve İran yoluyla sokulmuştu. Asilerle İngiliz ve Rus konsoloslukları arasında iş birliği mevcuttu. Rus konsolosluğu himayesinde askeri eğitim ve atış talimlerini sürdürürken, İngiliz konsolosluğu vasıtasıyla da Londra'dan gelen para yardımını alıyorlardı.

Çıkan olaylarda Müslüman ahaliden bir çok masum ile bazı güvenlik kuvveti mensupları şehit edildiler. Olay bastırıldıysa da çete mensupları dağa çekildiler. Osmanlı Hükümeti bu konuda yine zor durumda bulunuyordu. Kısmen bile olsa isyancıları tutuklayamamıştı. Bu da Vanlıların yetkililere karşı güvenini sarsmıştı. Bununla beraber Van'daki Ermenilerin katledilmelerini Hükümetin tutumu engellemişti.⁹³

Osmanlı Bankası'na yapılan saldırı (14 Ağustos 1896) . — Kumkapı gösterisinden sonra hükümet taraftarı olan Ermeniler ve kendilerine para vermeyen Ermeni zenginlerine karşı komiteciler tarafından suikastler bütün şiddetiyle devam ediyordu. 1896'da İstanbul'da Yıldırım ve Kurban adında iki komite daha kurulmuştu. Bu komitelerle de görüşmeler sonrası Osmanlı Bankası'na karşı bir saldırı yapılmasına ve Ermenilerin yerleşmiş olduğu mahallelerde harekete geçilmesine karar verildi.⁹⁴ Yabancı sermayeyle kurulmuş bu bankanın basılmak istenmesinde bir amaç da Avrupa'yı Ermeni meselesine müdahaleye mecbur edeceklerini sanmalarıydı.⁹⁵ Bunda da büyük ölçüde başarılı oldular.

Neticede banka basıldı, bombalar atıldı ve ölenler oldu. Taşnak komitesi baskınla beraber yabancı devlet temsilcilerine Ermeni isteklerini içeren bir bildiri verdi. Bu isteklerin yerine getirilmesi için yabancı ülke temsilcilerinden bir komisyon kurulması istekler arasındaydı. Bu isyan neticesinde de olayın failleri Avrupalı devlet temsilcilerinin araya girmesiyle yine ceza almaktan kurtulmuşlar ve bir Fransız vapuruyla Marsilya'ya gitmişlerdi. Aynı yıl Aralık ayında yine siyasi Ermeni mahkumlar için yeni bir genel af çıkarılacaktır.

⁹² Mayewsky, **Ermenilerin yaptıkları katliamlar**, Çeviren: Azmi Süslü,(Ankara: A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 1986), s.48,

⁹³ Mayewsky, a.g.e., s.50

⁹⁴ Esat Uras, a.g.e., s.506-507

⁹⁵ Selahattin Tansel, a.g.e., s.106

Yıldız suikasti (21 Temmuz 1905) . — Gerçekleşen Ermeni eylemleri başarılı olmasa da bu başarısızlık onların cesaretini kırmamıştı. Eylem planlarının bundan sonraki halkasını Osmanlı Devleti'nin başına, Padişah II. Abdülhamit'e yapılacak olan suikast oluşturunuyordu. Padişahı öldürdükten sonra, Köprüyü, Tüneli, Osmanlı Bankası'nı ve diğer bazı yerleri havaya uçurarak İstanbul'da kanlı bir hava meydana getirilecek ve böylece Avrupa müdahalesini sağlayarak Ermeni isteklerini gerçekleştireceklerdi.

Cuma selamlığında padişahı öldürmek için saatli bir bomba patlattılar. II. Abdülhamit'i ölümden şeyhülislamla biraz fazla konuşması ve hesaplanan saatte dışarıda bulunmaması kurtardı. Olayda 26 kişi öldü. 58 kişi yaralandı.⁹⁶ Yapılan soruşturma sonucunda komiteciler ve işbirlikçileri yakalandı. Yakalananlardan sadece Avusturya uyruklu E. Joris idama mahkum edildiyse de padişah tarafından affedildi.

Adana ayaklanması (Nisan 1909) . — 24 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet bütün ülkede coşkuyla karşılanmış , ülkenin tüm tebaaları arasında bir barış ortamı oluşturmuştu. Ermeniler bir süre uslu durduktan sonra yine taşkınlıklara başladılar.

Berlin Kongresi (1878) çalışmaları esnasında Rus Delegesi ve Dış işleri Bakanı Melikoff, Ermeni Episkoposu Horen Narbey'e: “ Ermenilere Kafkasya'da verilecek bir yer yoktur; siz aşağı (Kilikya) için çalışınız” diye tavsiyede bulunmuştu. Bu tavsiye Akdeniz'e inmek açısından Rusya'nın çıkarlarına uygun düştüğü kadar Ermenilerin de işine geliyordu. Çünkü Ermeniler, Kilikya'da bir zamanlar var olduğunu iddia ettikleri Rupenyan Krallığı'nı tekrar diriltmeyi bir ideal haline getirmişlerdi.⁹⁷ Bu nedenle Doğu Anadolu ve Kafkaslar'dan Adana, Maraş, Kozan ve Saimbeyli yörelerine sistemli bir göç hareketi başlatıldı. Öyle ki, 1903-1908 yılları arasında Adana nüfusunda % 40' lık çarpıcı bir artış yaşanmıştı.

Kilikya bölgesine Ermeni göçü bir süre sonra isyanı da beraberinde getirecektir. Aylarca süren tahrik ve telkinler neticesi 13 Nisan 1909'da cahil ve bağınaz gruplar ayaklandırıldı. 14 Nisan'da başta hükümet merkezi olmak üzere diğer bazı illerde de

⁹⁶ Selahattin Tansel, a.g.e., s.108

⁹⁷ İhsan Sakarya, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Azınlık İlişkileri ve Adana'da Ermeni İsyanı”, (Ankara: Askeri Tarih Bülteni, 1989), Şubat, Sayı:26, s.47

olaylar çıktı. Ermeni saldırıları neticesi katliamlar oldu. Mahalli idare bu durumu önleyemediği gibi yanlış kararlar vererek durumu daha da ağırlaştırdı. Bu durum üzerine İstanbul Hükümeti bölgeye üç tabur asker sevk ederek olayları bastırdı ve güvenliği sağladı. Kurulan mahkeme dokuz Müslüman ve altı Ermeni'ye idam cezası; altı kişiye de kürek cezası vermiştir. Olayların baş sorumlusu Adana Episkoposu Muşeg, Mısır'a kaçarak ceza almaktan kurtulmuştur.

Padişah II. Abdülhamit, 1896'dan itibaren ülke içindeki Ermeni ayaklanmalarına bir son verebilmek için Ermenilerle bir uzlaşmaya varmayı arzu etmiştir. Patrikhane ve Ermeni komiteleriyle temaslar kurarak isteklerini tesbite, ulus ve Ermeniler yararına olacak ıslahatın yapılabilmesine yönelmiştir. Temas ve görüşmeler o sıralar Hariciye Nezareti Müsteşarı olan Artin Dadyan Paşa ve oğlu aracılığı ile İstanbul ve Cenevre'de sürdürülmüş, sonuç başarılı olamamış ve Ermeni yetkililer padişahın yakınlaşma çabalarını geri çevirmişlerdir.⁹⁸

Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Kadar Ermenilerin Durumu, Ermeni Sorunu, Tehcir ve Soykırım İddiaları

Savaş Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Siyasi Durumu

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli siyasi problemi Avrupa büyük devletleri İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya arasındaki politik gelişmelerdi. Almanya komşuları Fransa ve Rusya için askeri ve siyasi alanda kazandığı başarılar yanında ekonomik açıdan da hızla gelişerek tehlike arz eder hale gelmişti. Rusya ise 1877-1878'de Osmanlı ile yaptığı savaş neticesi Rus etkisini balkanlara yerleştirmek suretiyle Akdeniz kıyılarına inme stratejisini sürdürüyordu. Diğer yandan , Rusya'nın Boğazları ele geçirme isteği de artarak devam ediyordu. Bu plana karşı 1879'da Almanya-Avusturya birleşmesi meydana gelmiş, bundan önce de 1876'da İtalyan birliği kurulmuştu. Böylece Almanya, Avusturya ve İtalya iyice birbirlerine yaklaşmışlardı.⁹⁹ Bu dönem ayrıca, Avrupa ülkelerinin kendi çıkar ve

⁹⁸ Kemal Taran " **Ermeni İddiaları Tutarsızdır** ", Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayını, 1985), s.170

⁹⁹ a.g.e. ,s. 173

ihitirastarı neticesi “üçlü birleşme” ve “Üçlü anlaşma” gibi iki büyük gruplaşmanın meydana geldiğı bir dönemdir. Gruplaşma silahlanma yarışını hızlandırmış, basit olaylar bile savaş havası estiren ortamlar hazırlamıştır. Nitekim, 28 Haziran 1914’te Saraybosna’da Avusturya-Macaristan Veliahtı Arşidük Fransua Ferdinand’ın genç bir Sırp fedaisi tarafından öldürölmesi Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına sebebiyet verecektir.

Savaş Öncesi Osmanlı İmparatorluğu’nun İç Siyasi Durumu

19. yüzyıl ilk çeyreğinde başlayan Osmanlı İmparatorluğu’nun gerileme süreci; bazı devletlerin Osmanlı’dan bağımsızlıklarını kazanmaları, ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanları, I ve II. Meşrutiyet ile beklenen düzelme, barış ortamının sağlanamaması, son olarak da Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878)’ nın ve Ermeni isyanlarının bozduğu Osmanlı toplum ve devlet yapısı devletin iyice güçsüzleşmesine neden olmuştur.

1908’ de II. Abdülhamit’in iç siyasi duruma canlılık getirmek üzere ilan ettiğı II. Meşrutiyet ülkede büyük sevinç yaratmıştı. Bu, büyük devletlerin Osmanlı üzerindeki baskılarına bir süre için de olsa ara verdi. Diğer yandan, bu zamana dek Osmanlı’ya tabi olup da artık bağımsızlığını düşünen halklar için de uygun ortamın doğmasıyla önce Bulgaristan Prensi Ferdinand Kraliyetini ilan etti. Bunu Avusturya işgalinde bulunan Bosna-Hersek’in hukuken elden gitmesi ve Girit meselesinin yeniden ortaya çıkması izledi.

1911 Trablusgarp, 1912 Balkan Savaşları’nın patlak vermesiyle Devletin Rumeli toprakları da yabancı devletlerin istilasına uğradı. Devletin bu duruma düşmesinde fırkacılık gayretleri, mevki ve iktidar hırsı sebep gösterilebilir. Bu da memleket savunmasının savsaklanmasına sebep oldu. 1914 yılında ülkenin kayıtsız şartsız yönetimi İttihat ve Terakki (Jön Türkler)’nin yönetimindeydi. Çift parlamentoya geçilmiş, Padişahın yetkileri sınırlanmıştı. Jön Türk hareketinin en önemli özelliklerinden biri, Batı çağdaş akımlarından etkilenererek, geri buldukları kendi kültürleri yerine batı kültüründen oluşan bir toplum düzeni kurmaktı.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Nurşen Mazıcı, a.g.e., s.63

II. Meşrutiyetin hazırlığı aşamasında, Paris’de Jön Türklerin Ermeni komitecileriyle bir dereceye kadar birlikte oldukları bilinmektedir. Ülke içinde de teşebbüslerini gerçekleştiren İttihat ve Terakki Partisi ile bazı Ermenilerin yakınlık içerisinde oldukları da sabittir. Bu gelişmelerde Ermeniler içten olmaktan çok, olup bitenlerin yakınında bulunmak ve mümkün olduğunca kendi çıkarlarını sağlamak çabasıındadırlar.¹⁰¹ Buradaki Ermeni cemiyetleriyle İttihat ve Terakki arasındaki tek ortak nokta, istibdadın devrilmesi ve meşrutiyet sisteminin kurulmasıydı.¹⁰²

Meşrutiyet ilan edilmesine rağmen iktidar için seçim propagandasına girişecek örgütlenmiş partiler henüz kurulmamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti bile tam anlamı ile demokrasi ilkelerine göre işler hale gelmemişti. Bununla beraber yine de parti adı verilebilecek tek kurul o idi. Cemiyet bir yandan iç örgütlenmesini sürdürürken , diğer yandan halkı aydınlatmak amacıyla 2 Eylül 1908’de bir bildiri yayınlıyordu. Bildiri İttihat ve Terakki’nin bundan sonraki dönemde uygulayacağı ülke yönetim politikasını gözler önüne sürer niteliktedir :¹⁰³

...Osmanlı toprağında oturan ve yaşayan İslam, Hristiyan bütün insanlar bu vatanın evladı olup ulusal çıkarlardan ve uygarlıklardan faydalanmak konusunda bir diğerinden ayırd edilemez. Şeriat bakımından, devletin kanunu önünde hepsi eşittir. Din ve inanç ayrımları yalnız tanrı ve öteki dünya ile ilgili olup bunun dünya işleri ile bir ilişkisi yoktur.

İstibdat yönetiminin her çeşit kötülükleri yüzünden bütün Osmanlılar yoksulluk ve bitkinlik içinde can çekişme noktasına gelmiştir. Bu yıkımlar hep bizim birlik olmayışımızdan, korkaklığımızdan doğmuştur. Tanrıya hamdolsun ki yine bu milletin İslam ve Hristiyan bütün evlatları aralarında bir İttihat ve Terakki Cemiyeti kurarak ve canlarını koltukları altına alarak , yıllarca çalıştıktan sonra başımızın belası olan ezici yönetimi bir günde yıktılar.

İşte bu cemiyet size sesleniyor. Bundan sonra hükümet kendi keyfine göre hareket edemeyecektir. Mebuslar Meclisi’ne milletin göndereceği vekiller her işe bakacaklardır. Eski yönetim döneminde rütbe, nişan ve memurluk karşılığı casusluk yapmış, rüşvet vermiş ve rüşvet almış, haksız mal edinmiş olanların vatan sevgisi olmadığından milletvekili olarak Mebuslar Meclisi’ne seçilmeleri hiç de doğru olmaz...

İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyeti kademeli bir Osmanlıcılığa ve merkezci bir yönetime dayandırmak istiyordu. Kademeli Osmanlıcılıktan da anlaşılan şuydu:¹⁰⁴ Osmanlı İmparatorluğu halkı ırk ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı Milleti adı altında bir bütün olacaktı. Bunun çekirdeğini Türklük, çekirdek çevresini Müslümanlık,

¹⁰¹ Kemal Taran, a.g.e., s.187

¹⁰² Enver Ziya Karal, a.g.e., c.5, s.16

¹⁰³ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.60-61

¹⁰⁴ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.66-67

kabuğunu da Osmanlıcılık teşkil edecekti. Böyle bir moral birliğin meydana gelmesi için de merkezci bir yönetim gerekliydi. Bu görüşün gerçekçi olmadığı savunulamazdı. Zira, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Türk'tü; güvenliğini korumak için dayandığı temel, Müslüman topluluğuydu. Birleştirici elemanı yani resmi dili, Anayasa'da Türkçe olarak kabul edilmişti. Gayrimüslim Osmanlı halkına gelince, bunlar imparatorlukta dağınık topluluklar durumunda ve her yerde Müslümanların yanında azınlıktaydılar.

İttihat ve Terakki'nin bu ideolojisi imparatorluğun Türk olmayan halkını Türkleştirmek gibi bir anlam da taşımamaktaydı. Artık 20.yüzyılda bir kavime zorla milliyetini unutturmanın güçlüğü ortadaydı. Bu nedenle Genç Türk'ler, Müslüman olmayan vatandaşlarından lisanlarını, milliyetlerini, mezheplerini terk etmeleri gibi bir fedakarlık da istemiyor ve istemeyecekti.

Taner Akçam ise, dönemin İttihat Terakki psikolojisini ve Ermeni sorununa bakışını şu şekilde özetleyecektir:

Pan Turanizm, büyük Türk İmparatorluğu ideali, dağılma ve parçalanma arttıkça, durum ümitsizleştikçe güçlenmiştir. Osmanlılarda yaşanan durumda budur. İmparatorluğu bir arada tutacak kollektif kimlik arayışlarının başarısızlıkla sonuçlanması ile orantılı olarak, gözler daha doğuya büyük imparatorluk idealinin gerçekleşebileceği başka topraklara ve halklara yönelmiştir. Sürekli yenilgi, aşağılanma, onuruyla oynanması gibi acılarla dolu bir batış sürecini yaşayanlar, hiçbir çıkış şanslarının olmadığına inandıkları dağılma sürecine bir son vermenin tarihsel şansını yakalamış gibidirler. Türkün makus talihini değiştirebilir çöküş durdurulabilirdi. Büyük Türk imparatorluğu yeniden, ama bu sefer başka topraklarda güvenilir, sadık Türk halkları ile birlikte kurulabilirdi. Enver Paşa'da bu hayallerin gerçekleştircisi olacaktı.¹⁰⁵

Ermeni sorunu, imparatorluğun var olup olmama sorunu olarak görülmeye başlandı. Sürekli dağılma ve parçalanma içinde olma psikozu ile çevremizin bizi yok etmek isteyen düşmanlarla çevrili olduğu inancı, hiç değilse imparatorluğun Müslüman ahalisini bir arada tutma eğilimini güçlendirdi. Pan- İslamizmin bir devlet politikası haline getirilmesi bu dönemdedir.¹⁰⁶

Seçim hazırlıkları sonrası, İttihat ve Terakki gözetiminde yapılan yeni seçimler sonucu oluşan parlamentoda 288 milletvekilinin 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav ve 4'ü Yahudi'ydi. 27 Aralık 1908'deki meclis toplantısında Ermeniler milletvekili sayılarının az olduğunu iddia ederek ilk tepkilerini dile getirdiler. Onlara göre, Ermeni nüfusunun iki milyon olduğu, kendilerine 20 milletvekili verilmesi gerektiği, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine en büyük katkının

¹⁰⁵ Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, (İstanbul: 3. Baskı, İletişim Yayınları, 1994), s.102

¹⁰⁶ Taner Akçam, a.g.e., s.98

kendilerinden geldiğini iddia etmişler, pazarlıklar sonucu 14 milletvekilliğine razı olmuşlardı.¹⁰⁷

Ermeniler, Meşrutiyetin kendilerine bağımsız bir Ermenistan düşüncesinde yardımcı olamayacağını bir süre sonra anlayarak Meşrutiyetten yüz çevirmişler ve karışıklık ortamının devamı için vakit kaybetmeden ülke aleyhindeki zararlı faaliyetlerine geri dönmüşlerdir.

Osmanlı Devleti ve toplum yapısının içinde bulunduğu belirsizlik ve kargaşa ortamı onu, kendi inisiyatifi dışında, başka devletlerin etkisi altında bir süre sonra başlayacak Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olacaktır. Bu noktada, ilerdeki gelişmelere ışık tutması açısından, Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti-Almanya ilişkilerine bakmakta yarar vardır.

Alman İmparatorluğunun yayılma politikası 19. Yüzyılın ikinci yarısında var olan koşullar ve büyük devletlerin çoktan belirlenen nüfuz alanları gibi nedenlerden dolayı başka bir yöne sürüklenmişti. Almanya; İngiltere, Fransa ve Rusya gibi kolayca koloniyalist bir imparatorluk kuramayacaktı. Bölüşülen dünyada kendisine en yakın ve en fazla engel görmeden sızabileceği bir tek alan kalmıştı; Osmanlı Devleti...Halen üç kıta üzerinde zengin kaynaklara sahip olan bu ülkede İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı belirgin bir düşmanlık vardı. Osmanlı'da yabancılara verilen siyasal, ekonomik ödünlere rahatsızlık duyan bir bürokrasi ve dar aydın grubu vardı ve yabancılara karşı kuşku duyan bu geniş ülkeye yeni yöntemlerle sızmak gerekiyordu. Almanya bunu başardı ve bu sayede iktisadi-siyasi nüfuzu silahsız ve ordusuz kurma çağını açtı.¹⁰⁸ Ancak bu durum, diğer devletlerin kurduğu düzen ve dengenin bozulmasına sebebiyet verecektir.

Berlin Kongresi'nden sonra ağır bir darbe yiyen ve tarihi dönüm noktasına gelen Osmanlı yöneticilerinin büyük devletler arasında Almanya'ya yakınlık duymalarının nedeni, Avrupa büyük devletlerinin dış politikalarındaki ilkelerin ve yöneldikleri etki alanlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşama şansına son verecek biçimde değişmesidir. Almanya Bismark'tan sonra Rusya'ya açıkça cephe aldı. Ortadoğu'da ise

¹⁰⁷ Kemal Taran,a.g.e., s.187

¹⁰⁸ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı, 1998), s.25

İngiltere'nin tersine Osmanlı yanlısı görünen , daha doğrusu Osmanlı topraklarını, onu konferans masalarında paylaşarak değil de, imparatorluğun kaynaklarından barışçı yollarla faydalanmayı amaçlayan bir politika izlemeye başladı.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti'nin henüz tam manasıyla sömürgeleştirilememesi sebebiyle Almanya'nın ilgisi ve ağırlığı giderek arttı. Abdülhamit'in bu dönemde Almanya ağırlıklı bir politika izlemesi de bu devletin işlerini kolaylaştırdı. Fakat, Sultan'ın Almanların her istediğini yerine getirecek yapıda birisi olmaması sebebiyle ağırlıklarını giderek Jön Türkler tarafına koydukları görüldü. Bu nedenle, Meşrutiyet'in ilanı ve Abdülhamit'in ayrılması konusunda onları desteklediler.¹¹⁰ Almanlar istedikleri gibi kullanabilecekleri, bu dönemde yarbay olan Enver Paşa'nın etkin bir göreve getirilmesini istiyorlardı. Nitekim, Enver Paşa bir süre sonra önce albay, daha sonra da Harbiye Nazırı olacaktır.¹¹¹

Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Osmanlı İmparatorluğu üçlü itilaf ve üçlü ittifak arasından birisiyle anlaşmak isteğinde idi. Hükümet içinde Almanya grubunu, yani üçlü ittifakı tercih edenler pek azdı. Sadece Enver Paşa bu yönde bir düşünceye sahipti. Cemal Paşa, Talat Paşa ve Cavit Bey üçlü itilaf taraftarlarıydı. Fransa veya İngiltere ile anlaşma sağlanmaya çalışılmışsa da bu gerçekleşmemişti. Bunun üzerine Almanya'ya dönüldü. Genelde bilinenin aksine Almanya Türkiye'den değil, Türkiye Almanya'dan işbirliği talebinde bulunmuştu.¹¹²

Enver Paşa 23 Temmuz günü Alman sefirine Almanya ile bir ittifak yapılması için, en kibar tabiri ile rica ediyordu. Dünya Savaşı ise çıkmak üzereydi.

Çıkacak savaşta bir tüfeğin bile önemi olacağı düşüncesiyle bizzat Kayzer'in verdiği talimat üzerine Türkiye ile bir ittifak anlaşması yapılmasına rıza gösterilmiş ve bu anlaşma 2 Ağustos'ta imzalanmıştır. Bu da savaşın başlamasından bir gün sonra idi. Anlaşma Rusya'ya karşı bir savunma işbirliği anlaşması idi. Bu nedenle Rusya, Almanya veya Türkiye'ye saldırmadıkça Türkiye'nin savaşa girmesi gerekmiyordu.

¹⁰⁹ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 52

¹¹⁰ Süleyman Kocabaş, *Jön Türkler Nerde Yanıldı*, (İstanbul: Vatan Yayınları, 1991)

¹¹¹ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s.537-538

¹¹² Kamuran Gürün , a.g.e., s.251

Oysa savaş Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesiyle başladı. Osmanlı İmparatorluğu ise 31 Ekim 1914'te fiilen savaşa katılma durumunda kaldı.¹¹³

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ermeni Faaliyetleri

21 Temmuz 1914, Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan ettiği ve 31 Ekim 1914'te fiilen I. Dünya Savaşı'na girdiği tarihtir. Bu iki tarih arasında Ermeniler yurt içinde ve yurt dışında büyük bir faaliyete girişmişlerdi. Hınçak Komitesi Paris Genel Merkezi'nin kendi gazetesinde yayınladığı yazıda özetle şunlar yazılıydı: “Zulüm ve saldırılarla karşılanan ve haklarından yoksun bırakılan Ermeni unsurunun temsilcisi bulunan ve Türkiye Ermenilerinin kurtuluşu için yıllardan beri çalışan sosyal demokrat Hınçak Komitesi halen var olan siyasi durumda , savaş ve ihtilal boruları çalarak Toros Dağları'ndan ve Ermenistan ufuklarından, Osmanlı keyfi yönetimini kanlı bir suretle yok etmeye yemin ederek savaşa başlıyor.”¹¹⁴ Echmiadzin Kilisesi ile bağlantısı bulunan İstanbul Ermeni Patriği de yurt dışından aldığı talimata uyarak yurt içindeki Ermeni papazlarına gerekli emirleri veriyordu. Fakat Osmanlı Hükümeti bu faaliyetlerle ilgili bazı şeyler duyduğu için Ermeni ileri gelenleriyle Patrike, “bir ayaklanma meydana geldiği takdirde çok sert hareket edileceğini”, bildirmişti.¹¹⁵ Bu sebepten dolayı İstanbul'daki Ermeni temsilcileri toplanarak Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalacaklarına dair bazı kararlar aldılar. İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda Patrikhane memurlarının başkanlığında Taşnaksutyun, Hınçak, ve diğer komitelerin temsilcilerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi, “ Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamalarını”telkin etti.¹¹⁶ Ermeni Patrikhanesi de, seferberliğe hizmet eder görünmeyi yeğliyor, Ermenilerden Hükümete yardımcı olmalarını istiyordu. Fakat onların bu kararlara sadık kalmadıkları bir süre sonra meydana gelecek olaylardan anlaşılacaktır. Nitekim VIII. Taşnaksutyun Kongresi'nde “ İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalma ve onunla şiddetle mücadeleyle girişme” kararı çıkıyordu. Osmanlı istihbaratına göre komitelerin taşra örgütlerine verdikleri talimat şöyleydi” Rus

¹¹³ Kamuran Gürün, a.g.e., s.251-252

¹¹⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni ilişkileri*,(Ankara: Ateşe Yayını,1989), s.32

¹¹⁵ Selahattin Tansel, a.g.e., c.1, s.112

¹¹⁶ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.149

ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı askeri çekilirse Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, yakılacak, içerdeki hükümet kuvvetleri işgal edilecek, levazım silahlarıyla Ruslara ittifak edilecek ve kıtalarından firarla çeteler teşkil edilecekti.”¹¹⁷ Böylece İstanbul’da alınan kararların daha çok Hükümeti kuşkulandırmamak ve güven vermek için alındığı anlaşılabacaktır.

İleride bağımsız Ermeni Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı olacak olan Türk düşmanı Katşaznuni, 1923’teki Taşnak Partisi’nin son kongresi sırasında şu görüşleri dile getirecektir” 1914 sonbaharı başlarında Türkiye henüz savaşa girmemiş iken, devrimci Ermeni çeteleri büyük bir coşku içerisinde Kafkasya ötesinde oluşmaya başlamıştır. Sadece birkaç hafta önce, Erzurum’da topladıkları genel kurulları sırasında, almış oldukları kararın aksine Ermeni Devrimci Konfederasyonu (Taşnak) bu çetelerin kurulmasına ve Osmanlı Devleti’ne karşı gelecekte yapılacak eylemlere etkin olarak katılmıştır. Bu gönüllü çetelerin savaşa girmelerinin gerekli olup olmadığı konusunda , günümüzde tartışmak gerekli değildir. Tarihsel olayların çürütülemez bir mantığı vardır. 1914 sonbaharında, gönüllü Ermeni çeteleri kendiliğinden oluşmuş ve savaşmaktan geri kalamayacakları için, Osmanlılara karşı savaşmıştır. Bu, Ermeni halkının bütün bir kuşak olarak içinde boğulduğu psikolojinin kaçınılmaz sonucu olmuştur.¹¹⁸

Osmanlı Devleti, savaş öncesi iki bloka ayrılan Avrupa devletlerini görünce savaş başladığında tarafsız kalamayacağını anladı. Savaşta yanlarında yer almak üzere baş vurduğu İngiltere ve Fransa’dan olumlu yanıt alamadı. Ancak 17 Ağustos 1913’te İngiltere, Rusya ve Fransa elçileri Sadrazam Sait Halim Paşa’ya gelerek, Osmanlı Hükümeti savaşın sonuna dek tarafsız kalırsa, onun toprak bütünlüğünün her türlü saldırıya karşı korunacağını bildirdiler. Yalnız bunu yazılı olarak değil, sözlü olarak bildirip, genel savaş süresince geçerli ve her üç devletin de ortaklaşa almış oldukları karar olduğunu belirttiler.¹¹⁹

Pek inandırıcı olmayan bu sözlü bildiri, Osmanlı Devleti’ni zorunlu olarak Almanya ‘ya doğru itti. Osmanlı Devleti 22 Temmuz 1914’te Almanya’ya başvurarak

¹¹⁷ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.149

¹¹⁸ Georges De Maleville, **1925 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi**, Çeviren:Necdet Bakkaloğlu, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1. baskı, 1998), s.90-91

¹¹⁹ Nurşen Mazıcı , a.g.e., s.67

savaşta beraber hareket etmeyi önerdi. 2 Ağustos 1914'te II. Wilhelm'in de isteğiyle Türkiye ile Almanya arasında bu iş birliğini sağlayacak bir anlaşma imzalandı.

1914 yılı başlarına gelinceye kadar batılı devletler İstanbul'daki elçilikleri vasıtasıyla Ermeniler lehindeki talep ve zorlamalarını aralıksız sürdürmüşlerdir. Nihayet 8 Şubat 1914'te Sadrazam Sait Halim Paşa ile yabancı devletler adına Rus Maslahatgüzarı Golkeviç arasında bir anlaşma imzalanmıştı. Buna göre: Doğu Anadolu'da; biri Erzurum, Trabzon Sivas illerini, diğeri Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır illerini kapsayan iki bölge oluşturulacak, başlarına yabancı birer genel müfettiş getirilecekti. Bu iki bölge adalet, eğitim, iç yönetim, polis ve jandarma işleri bakımından muhtar bir nitelik kazanacak, genel müfettişlerin geniş yetkileri bulunacaktı. Böylece ilk aşamada iki bölgeli bir Ermenistan'ın kurulması ve Osmanlı topraklarının fiilen bölünmesi gerçekleşmekteydi. Padişah, Temmuz 1914'te çıkardığı bir ferman ile Norveçli Hof ve Hollandalı Vestenek'i genel müfettişliklere atamıştı. Talat Paşa Ermenilerin Osmanlı Devleti'ni parçalama çabaları ile ilgili olarak anılarında şöyle der:

Vatanın bütün nimetlerinden yararlanan Ermeniler onun kaderine ve sıkıntısına asla katılmıyorlar. Onlar vatan için hiçbir savaşa katılmadılar, bu yolda bir damla kan dökmediler. Aksine savaş zamanlarında ticaretlerini sürdürdüler, çok para kazandılar. Rahat ve huzur içerisinde yaşadılar. Bunun karşılığı olarak da çoğunluğu oluşturan Türk halkını kovmak ve bağımsızlıklarını elde etmek için vatanın bir parçasını koparmak istiyorlar. Tarihte bu çeşit bir nankörlüğün bir benzeri daha bulunamaz.¹²⁰

Kısa süre sonra başlayacak Birinci Dünya Savaşı Ermeni ıslahatının başlamadan bitmesine neden olacak, dolayısıyla devlet ülke topraklarının bir bölümünü kaybetmekten kurtulacaktır.

Ekonomik durumu, askeri gücü yetersiz olan imparatorluk, bu zor gününde tüm yurttaşlarından din, dil, soy ayırt etmeksizin özveri ve yardım bekliyordu. 1 Ağustos 1914'te Sultan Reşat'ın buyruğuyla seferberlik ilan edildi. Ermeni komiteleri bunu fırsat bilerek ülkenin çeşitli yerlerinde Osmanlı ordusunun var olan gücünü kırmak için eyleme geçtiler. Zaten savaş rüzgarlarının estiğini anlayarak 1914 yılı başlarında bu tür

¹²⁰ Kemal Taran, a.g.e., s.287

girişimlere başlamışlardı. Tarihçi Rafael de Nogales bu girişimlerden şu şekilde bahseder: “ Savaş fiilen başlayınca, Osmanlı meclisindeki Erzurum Milletvekili Pastırmacıyan, III. Ermeni ordusunun hemen hemen tüm subay ve erleriyle cephe değiştirmiş ve Rusya tarafına geçmiştir.”¹²¹ Aynı konuda Clain Price’da şunları yazmaktadır: “ Doğu sınırı kesiminde, Ermeniler Rus ordusu saflarına geçmek üzere askerden kaçmaya başladılar ve geride kalanların dürüstlüğünden kuşku duyan Enver Paşa hükümeti bunları savaşan kuvvetlerden ayırıp istihkam bataryalarına (amele taburları) gönderdi. ”¹²²

Osmanlı Devleti’nin batılı ülkelerce en çok eleştirildiği noktalardan biri de gayrimüslimlerin askere alınmamalarıydı. Bu göreve karşılık olmak üzere cizye toplanması Tanzimat’a kadar devam etti. 1839’da Müslümanlarla Hristiyanlara bazı konularda eşit hakların tanındığı açıklanınca, askere alınmaları için de gerekli önlemlerin alınmasına karar verilmişti. İlk kez 1843’de özerk Hristiyan eyaletler hariç tüm ülkede uygulanmak üzere Müslüman ve gayrimüslim tebaa için askerlik mecburiyeti konmuştu. Prensip olarak Hristiyanlar da kuraya dahil edilecek ve her yıl 25.000 asker toplanacaktı. Böylece Hristiyanlar hep itiraz ettikleri cizyeden muaf tutulacaklardı. Ancak Müslüman olmayan halktan asker toplanamadı. Hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar orduda yan yana askerlik yapmak istemiyorlardı.¹²³ Uzun bir ardan sonra, 7 Ağustos 1909’daki bedel-i askeriye (cizye) kaldırıldı ve diğer Hristiyan Osmanlı vatandaşları gibi Ermeniler de askerlik hizmetine alınmaya başlandı.¹²⁴ Ancak, Türk ordusu Ruslarla çarpışırken bunların silahlarıyla birlikte karşı ordu saflarına katılmaları üzerine geride kalanların da aynı fiili işlememeleri düşüncesiyle istihkam bataryaları oluşturulmuş, orduda görev alan Ermeniler daha çok geri hizmetlerde, yol ve köprü yapımı işlerinde çalıştırılmışlardır.

İngiltere, Fransa ve Rusya’nın uzlaşarak aralarında üçlü blok kurmaları sonucu, 2 Kasım 1914’te Rusya, 5 Kasım 1914’te de İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı Devleti’ne resmen savaş ilan etmeleri, Ermeni komitelerini iyice yüreklendirmiştir.

¹²¹ George De Maleville, a.g.e., s.51

¹²² George De Maleville, a.g.e., s.51

¹²³ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, (Ankara: T.T.K. Yayını, 1989)

¹²⁴ Gülnihal Bozkurt, a.g.e., s.129

Seferberliğin ilanı üzerine Erzurum Ermenilerinin % 75'i İran ve Rusya sınırından Rusya'ya geçtiler. Bunların bazıları Osmanlı ordusunda yer alıp da buradan temin ettikleri silahlarıyla birlikte yabancı güçlere katılanlar, bazıları da kendi imkanlarıyla silahlananlardı. 4 Temmuz 1903 tarihli bir buyrukla Ermeni kilisesine bağlı tüm taşınmazları kendi hükümeti emrine veren, Ermeni okullarında Rusça okutulmasını kararlaştıran, Ermeni Kilise Meclisinin evlenme, boşanma v.b. gibi işlerini sınırlayan, 1905 ayaklanmalarında Ermenileri sonuna dek ezen, 1909' da 4.000 Ermeni'yi tutuklatıp 3.000 Ermeni'yi sürgün eden, Ermenileri çarlığın baş düşmanı ilan eden Rusya, Osmanlı ordusundan kaçan bu Ermenileri kendisinin silah desteğiyle donatarak özel çeteler oluşturup Osmanlı sınırından içeri gönderiyordu. Burada, Ermenilerin bunca hadiseden sonra durumu idrak edememeleri ve kendilerini kullandırtmaları ilgi çekiciydi.

Osmanlı İmparatorluğu savaşa girinceye kadar Rusya, Fransa, İngiltere ve İtalya elçilikleri bu komitelere yurt içi ve yurt dışı haberleşmeleri hususunda yardımcı olmuşlar, para ve silah yardımında bulunmuşlardı. Komiteciler de bunun karşılığında Osmanlı Hükümeti'nin siyasi ve askeri durumu hakkında bu elçiliklere bilgi aktarıyorlardı. Yine yabancı ülkelerdeki Ermeniler bu ülkelerin desteğiyle silahlanarak intikam alayları biçiminde gruplar halinde Kafkas ve İran sınırlarına koşuyorlardı. Osmanlı ordusunun silah altına aldığı Ermeni askerleri ise Osmanlı karşıtı saflara geçerken, yurt içindeki Ermeniler de bu devletlerin girişimini kolaylaştırmak, böylece ulusal amaçlarını gerçekleştirmek, aslında birkaç günlük ömrü kaldığını zannettikleri Osmanlı Devleti'ni yıkmak için silahlanmış olarak bölge bölge ayaklanmaya başladılar.¹²⁵

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ermeni İsyanları

1914 Ağustos'unda Rus çarı İkinci Nikolai yayınladığı bildiride şunları söyleyecektir:

Rusya, şerefini, onurunu, toprak bütünlüğünü kurtarmak için savaşa girmiştir. Bu önemli imtihan döneminde iç anlaşmazlıklar unutulmuştur.”diyordu. Ve akabinde , o dönemde pek de sıcak olmayan Rus Hükümet ile Taşnaksutyun Partisi arasındaki ilişkiler Rus Hükümetinin çıkardığı af ile birlikte yumuşayacaktır. Senato tarafından mahkum edilmiş olan Taşnaksutyun üyeleri vatan ve taht önünde görevlerini yapmak için Kafkas ötesine

¹²⁵ Nurşen Mazıcı, a.g.e., s.69

geri döndüler. Parti de Çara karşı kabul etmiş olduğu görevi gereği dört gönüllü müfrezesi kurdu. Taşnaksutyun, Çarın bildirisini aynen Ermeni milletine duyurdu. Gönüllü birlikleri kurulmasını ve askeri hareketlere faal olarak katılmalarını öğütleyerek sempatizanlarına ve üyelerine şöyle seslendi:

“Doğru bir iş için , kendi kurtuluşumuz için savaşaacağız. Biz yalnız değiliz, bizimle birlikte Avrupa’nın kültürlü milletleri de Alman vandallarına , Türklerin gönüllülerine karşı mücadele edeceklerdir. Ermenistan’ın kurtuluş saati gelmiştir. Ermeniler! Türkler aleyhine silaha sarılın.”¹²⁶

Taşnaksutyun örgütü liderleri “ hizmet edenin elbet bir gün alacağı ödenir ” umuduyla Katogikos vasıtasıyla Çarın emrinde olduklarını bildirdiler. Bunun karşılığında da ilk beklentileri Kilikya’nın Ermenistan’a katılması olacaktır. Komiteler eylem planlarını şu stratejiler üzerine kurmuştu:¹²⁷

1. Takım takım , silah ve cephanelerle askerden kaçmak,
2. Olaylar çıkarmak, terör yaratarak Türk askerlerini, ailelerini, köylerini korumak için görevlerini bıraktıracak yerlerine, yurtlarına döndürmek,
3. Seferberlik, askeri ulaşım tertibatını güçleştirmek, asker ve cephane konvoylarını vurmak,
4. Ruslar Türk sınırını geçer geçmez silaha sarılmak, Türk ordusunu iki ateş arasında tutmak,
5. Gönüllü olarak hükümet silahıyla kaçmak ve Ruslara katılmak, boşaltacakları köylerde kiliseleri, evleri, tarım ürünlerini yakmak, yangınlar çıkarmak,
7. İtilaf devletleri adına casusluk yapmak,
8. Türklerin moralini bozmak, askerden kaçtırmak için propaganda yapmak.

Rusların 31 Ekim 1914’te Doğu Bayazıt’tan ve Kasım ayında da Erzurum tarafından Osmanlı sınırlarını geçerek ilerlemelerini fırsat bilen Ermeniler , planları gereğince bir taraftan çeteler kurdular, yolları kestiler, Türk köylerine saldırdılar, diğer yandan da imkan buldukları şehirlerde isyanlar çıkardılar. Bunların ilki Maraş’a bağlı Zeytun kasabasıydı. Kasabada yaşayan Ermeniler seferberliğin ilanı üzerine vergi

¹²⁶ Esat Uras, a.g.e., s.598

¹²⁷ Esat Uras , a.g.e., s.603

vermek istememiş, ayrıca aralarından asker toplanmasına da rıza göstermemişlerdi. Hatta çete halinde dağlara çıkarak, asker olmak için şubelerine gitmekte olan Türk gençlerini öldürmeye, devlet memurlarına ve jandarmaya saldırmaya, Müslüman ahalinin mallarını yağma etmeye başladılar. Bunlarla da yetinmeyen Ermeniler Hükümet Konağı'nı basarak burada bulunan jandarmaları öldürdüler; tutuklu olarak hapisanedeki yandaşlarının bırakılmasını istediler. Yine 700 civarında bir isyancı grubu Tekye Manastırı'nda Hükümet kuvvetleriyle girdikleri çatışmada silah kullanmış, Maraş Jandarma Komutanı Süleyman Bey ile 25 askeri şehit etmişlerdi.¹²⁸

Osmanlı Devleti savaşa girince Doğu illerindeki Ermeniler Rus ordusuna hizmet etmeyi tercih ettiklerinden gençlerini askere vermemekte daha fazla direniyor, Rus kıtalarının yollarını bekliyorlardı. Bu arada Van Milletvekili Avadis Veramyian, Mebusan Meclisi'nde yaptığı konuşmada, askere alınan Ermeni gençlerinin dinine hakaret edildiğini, cihad-ı Mukaddes ilan etmekle Hükümetin Ermenileri hesaba katmadığını, bu sebeple de Ermenilerin askerden kaçtıklarını söylemiş ve şu isteklerde bulunmuştu:¹²⁹

1. Ermeni askerlerinin kendi bölgelerinde jandarma olarak kullanılmaları,
2. 24 yaşını geçmiş Ermeni askerlerinin bedelini ödemek koşuluyla serbest bırakılmaları,
3. Kürtlerin olası saldırılarına karşı Ermenilere silah verilmesi,
4. Ermeni illerinde encümen üyeliklerinin yarısının Ermenilere verilmesi,
5. Ermeni vilayetlerindeki memurların yarısının Ermeni olması,
6. Ermeni çocuklarının askeri okullara alınarak subay olarak yetiştirilmesi ve Ermeni askerlerine Ermeni subayların komuta etmesi.

Bitlis de Ermenilerin en çok olay çıkardıkları illerden bir tanesiydi. Van Milletvekili Vahan Papazyan'ın sorumluluğu altında bulunan ve kurulacak olan Ermeni devleti'nin merkez topraklarını teşkil eden bu yerlerdeki Ermeniler de yine o dönemde

¹²⁸ Selahattin Tansel, a.g.e., s.113-114

¹²⁹ Niyazi Ahmet Banoğlu, **Ermeni'nin Ermeniye Zulmü**, (Ankara: Gündüz Matbaacılık, 1976), s.18-19

diğer illerdeki Ermeniler gibi yetiştirilmiş ve silahlandırılmışlardı. Askere gitmemek için jandarmayla çatışmaya giriyorlardı. Erzurum ve Erzincan'da da benzer girişimlere baş vuruluyor, hasta ve hava tebdiline giden Türk askerlerine saldırılar düzenleniyordu. Van'da olanlar ise daha korkunç ve vahşice idi. Burada ilk önemli hareket 1915 Şubat'ında oldu. 1000 kişilik bir Ermeni grubu vergi ödememek bahanesiyle isyan çıkartmış, ilk anda bir jandarma yüzbaşısı ile bir kısım jandarmanın ölümüne sebep olan bu isyan daha büyük merkezlere sıçramakta gecikmemişti. Van Merkezinde telgraf tellerini kesen isyancılar, Ermeni mahallelerini saran jandarma ve polisler, aynı zamanda kışladaki askerlere saldırdılar; şehre yardım gelmesini engellemek için tertibat aldılar. Sayıları 5000'i bulan isyancılar bazı binaları bombaladılar, Müslüman mahallelerini ateşe verdiler. Bu şekilde şehirdeki çatışmalar çok kanlı geçti ve 23 gün sürdü. Bu süre sonunda şehir tamamen Ermenilerin kontrolüne geçti. Buradan kaçabilen Türklerin, Ermenilerin davranışları hakkında verdikleri bilgiler tüyler ürpertici idi. Çünkü isyancılar, halkın çoğunu öldürmüştü; kadınların ırzına geçmişti. Olaylar sonunda Van'da 1500 kadar kadın ve çocuktan başka Türk kalmamış, bunları da oradaki Amerikalılar korumuştur.¹³⁰

Ermeni Tehcirinin Nedenleri

Tehcir, Arapça bir kelime olup Türkçe "göç ettirme" , "yer değiştirme" anlamına gelmektedir. Ancak yabancı devletler "tehcir" kelimesine olumsuz bir anlam yükleyerek "sürgün edilmek" anlamında kullanmayı yeğlemişlerdir.

Burada Ermeni tehcirini irdelerken şu sorulara da yanıt bulmaya çalışacağız:

1. Ermenilerin göç ettirilmelerinin sebepleri nelerdir?
2. Ermeni tehciri bir soykırım hareketi midir?

Birinci Dünya Savaşı dışında kalma çabaları boşa çıkan Osmanlı Devleti'nin savaşta kendi vatandaşları tarafından desteklenmesi ve iç güvenliğinin sağlanması konusunda duyarlı olması en tabii hakkıydı. Ancak daha savaş başlarında ortaya çıkan isyanlara karşı Hükümet savunmada kalmayı tercih etmiştir. Ermenilerin büyük devletler tarafından korunulduğu ve kışkırtıldığı göz önüne alınarak köklü önlemlerin

¹³⁰ Selahattin Tansel, a.g.e., s.115

alınmasından kaçınılırken, orduya alınmış Ermenilerin silahlarıyla birlikte Rus ordusuna kaçmaları, Ermeni din adamlarının isyanları hazırlayıp bizzat katılmaları karşısında, Ermenilerin bu girişimlerinin tehlikeli olduğu ve sert tedbirler alınacağı bizzat Ermeni Patriğine bildirilmiştir. Durum parlamentoda bulunan Ermeni milletvekillerine de anlatılmıştır. Fakat bu konuşmaları hükümetin güçsüzlüğüne veren Ermeniler faaliyetlerine daha da hız vermişlerdir.¹³¹ Bu faaliyetlerin varlığını izleyen Başkomutanlık 25 Şubat 1915’de bütün birliklere şu emri geçecektir: ¹³²

1. Bütün birliklerdeki Ermeniler kesinlikle silahlı hizmetlerde kullanılmayacak, komutan ve karargah maiyet ve dairelerinde bulundurulmayacaklardır.

2. Komutanlar gerek görürlerse bulundukları yerlerde sıkıyönetim ilan edebilirler. Halk tarafından herhangi bir nedenle ayaklanma veya saldırı olursa derhal sorunu çözmek mecburiyetindedirler.

3. Halkı kışkırtacak baskılardan kaçınılacaktır.

4. Seferberlik dolayısıyla asayişle ilgili bütün önlemler askeri birliklerce alınacağından, sivil memurlar bu konuda komutanlara başvuracaklardır.

5. Asayişle ilgili işler için Üçüncü ve Dördüncü Ordu ve Irak bölgesinde en büyük yetkili ordu komutanlarıdır. Birinci ve İkinci Ordu bölgelerinde ise kolordu komutanlarıdır.

6. Üçüncü ve Dördüncü Ordu Komutanları muhtemel takibat için alacakları önlemleri derhal Başkomutanlığa bildireceklerdir.

Ermeni isyanları sırasında Ermenilerden kaçıp kurtulmak isteyen savunmasız binlerce Türk batıya göç etti. Ruslarla işbirliğinde bulunan Ermeniler gönüllü alaylar teşkil ederek harekete geçtiler. Türk kollarını pusuya düşürüp Türklere karşı kıyasıya bir harbe, Van ilinde büyük bir katliama giriştiler ve bir Ermeni hükümeti kurdular. Bu konuda Amerika’da yayınlanan bir Ermeni gazetesinde çıkan yazıda “ Van’da sadece 1500 Türk’ün kaldığını iftiharla yazabilmişlerdir.”¹³³ Ayrıca Diyarbakır, Sivas, Muş,

¹³¹ Esat Uras, a.g.e., s. 616

¹³² Yavuz Ercan, “ Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,(Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayını,1985), s.218-219

¹³³ Ergünöz Akçora, a.g.e.,s.134

Bitlis, Erzurum civarlarında Ermeni teşkilatları harekete geçip, isyanlara başladılar. Türk ordusu bir yandan Ruslarla savaşırken tam arkalarında beş yüz bin civarında silahlı Ermeni'nin bulunması cephedeki düşmandan daha ciddi bir tehlike yaratmaktaydı. Ermeniler tarafından Van'ın düşürülmesi ve diğer bölgelerdeki yoğun saldırılar üzerine hükümet, orduyu korumak için harekete geçmek zorunda kaldı. Bu durum Osmanlı Hükümeti'ni Ermenilerin tehcir ettirilmesi kararıyla baş başa bırakacaktır.

Alınacak olan kararı Ermeni tarihçisi Leo şöyle belirtiyor; “Osmanlı Hükümeti, Rus kışkırtmalarına kapılarak ve Rus silahlarına güvenerek karışıklık ve isyanlar çıkaran Ermeni komiteleri karşısında kendi varlığını koruma hakkını kullanmıştır.”¹³⁴

Ermeniler tehcir olayını günümüze dek “soykırım” propagandası ile sürekli istismara kalkmışlardır. Halbuki burada uygulanan tehcir bir cezai işlem değil, çok bir güvenlik sorunu ile, bir grup Ermeni'nin belirli bir yerde ikamete mecbur edilmesidir. Ermenilerin birlikte yaşadıkları Müslüman halka ve Osmanlı ordusuna verdikleri zararları en aza indirmeyi amaç edinen bu tedbirlere başka örnekler de göstermek mümkündür. Bunlardan bazıları şöyledir:

Sasaniler ve Bizanslıların Ermenilerin dinlerini değiştirmek istemeleri ile isyan çıkmış, bunun üzerine Ermeniler Anadolu'nun içlerine dağıtılmışlardır. Yine, Ruslar 1778'de Kırım'da bütün Ermenileri Rusya'nın steplerine sürmüşlerdir. Ayrıca Rusya'dan göç edenlerden Ermeni ve Yahudiler baş sırayı almış ve bunun % 90'ı Sovyet Ermenistanı'ndan oluşmuştur. 1946-1948 yılları arasında ise Ruslar 200.000 Ermeni'nin memleketlerinden göçünü teşvik etmişlerdir.¹³⁵ Bugün bunlardan hiç bahsedilmezken, Osmanlı Devleti'nin yaptığı bir yer değiştirme olayı devamlı gündeme gelen ve siyasi açıdan istismar edilen bir konu olmaktan kurtulamamıştır. Bunu da, Ermenilerin soykırım iddialarına batılı kamuoyunun sürekli açık kapı bırakması ve Türkiye'yi sürekli baskı altında tutma isteğinde aramak gerekir.

Takip eden günlerde, 18 Nisan 1915'de Osmanlı Hükümeti, 25 Şubat'ta alınan kararları destekleyici bazı ilave kararlar daha alacaktır. Bu kararlar şunlardı:¹³⁶

¹³⁴ Esat Uras, a.g.e., s.635

¹³⁵ Esat Uras, a.g.e., s.635

¹³⁶ Yavuz Ercan, a.g.e., s.219

1. 16-55 yaş arasındaki Ermeniler dışarıdan içeriye, içeriden dışarıya çıkamayacaklar.
2. Haberleşmeler Türkçe yapılacak,
3. Ermeni çocukları devletin resmi okullarında okuyacak,
4. Ermeni gazeteler kapatılacaktı.

Bu kararlardan şu anlaşıyordu: Osmanlı Hükümeti sınır giriş çıkışlarını engelleyerek Ermeni komitecilerle ve askerden kaçan Ermenilerle Rusların temasını kesmek istiyordu. Böylece ordu rahatlayacak, iki ateş arasında kalmayacak ve sadece karşıdaki düşmanı ile mücadele edecekti. Ermeni çocukları devlet okullarında okuyarak memleketine düşman bir şekilde yetiştirilmeleri önlenecekti. Yine, Ermeni gazeteleri kapatılarak ve haberleşmeler Türkçe yapılarak da olumsuz Ermeni propagandasının önü alınmaya çalışılıyordu. Görüldüğü gibi, Osmanlı Hükümeti'nin aldığı kararda bir gariplik yoktu. Egemenlik haklarını kullanarak kendi güvenliğini sağlamaya çalışıyordu.

Güvenlik sağlayıcı bu kararlar alınırken bir çok bölgelerde isyanlar da devam ediyordu.

- Diyarbakır'daki Onbirinci Kolordu Komutanlığı'ndan Üçüncü Ordu Komutanlığı'na 27 Nisan 1915'te gönderilen bir yazıda , kaçak erlerin aranmasında pek çok silah , cephane, patlayıcı maddeler ve askeri elbiseler bulunduğu, 1000'den fazla asker kaçağının yakalandığı belirtilmekteydi.¹³⁷

-Van'daki ayaklanmadan sonra 29 Nisan 1915'te Ruslar Kotur'u işgal etmişler ve buradan ülkenin iç kısımlarına kuvvetli çeteler göndermeye başlamışlardı.¹³⁸

-Ermeni Hayır Cemiyetleri ünvanı altında Mısır'dan ve diğer ülkelerden gelen komitecilerin Adana, Halep, Suriye civarında silah depolama ve teşkilat kurma işleriyle uğraştıkları anlaşılmıştı.¹³⁹

2 Mayıs 1915'te Başkomutanlıktan İçişlerine gönderilen bir telgrafta ise, "Van ve çevresinde Ermeniler isyanlarını sürdürmek için toplu ve hazır haldedirler. Bunları önlemek için bu Ermenileri aileleri ile birlikte ya Rusya'ya ya da Anadolu içlerinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir."¹⁴⁰

¹³⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı:83, No: 1913, s.83

¹³⁸ a.g.e., s.85

¹³⁹ a.g.e., s. 83

¹⁴⁰ Kamuran Gürün, a.g.e., s.211

Yukarıdaki gelişmelerden de anlaşılacağı gibi yalnız Ermeniler için bir göç düşünülmemiş, tedbir olarak Ermeniler güneye göç ettirilirken, Ermeni isyancıların katliamından ve saldırılarından korumak için Türkler de batıya göç ettirilerek iskanları düşünülmüştü.

6 Mayıs 1915'te Ruslara teslim edilen pek çok şehirde Ermeniler hemen teşkilatlanıp geçici hükümeti kuruyorlardı. Ayrıca idari bölümler yapılarak bu bölgeyi irili ufaklı 14 eyalete ayırıyorlardı.¹⁴¹

Bunun yanında Van'daki Ermeni katliamlarına yenileri ekleniyor, buna dayanamayan Van valisi Cevdet Bey , Bitlis yönüne doğru çekilmeye karar veriyordu. Van'ın boşaltılmasından 4 gün sonra şehrin Türk mahalleleri tamamen yakılıyordu. Sivas ise Türk ordusunu arkadan vurmak için en uygun yer olarak hazırlanmıştı. Harekete geçmek için Rus ordusunun yaklaşması bekleniyordu. Hemen hemen hiçbir ilde Ermeni hareketleri eksik olmuyordu.

Buraya kadar olanlar gösteriyor ki, Ermeni isyanları tehcirin sonucu olmayıp, bu isyanların ve eylemlerin sonucunda Ermenilerin tehcirine karar verilmiştir.

Tehcir Kararının Alınması

Osmanlı Hükümeti, 24 Nisan 1915 tarihine kadar isyanlara karşı sadece mahalli ve özel tedbirler almakla yetindi. Van'ın düşmesi ve Rus ordusunun Doğu Anadolu'daki illerimiz üzerine yürümeleri esnasında , özellikle öncülük eden Ermeni gönüllü intikam alayları tarafından Müslüman halk insafsızca yok ediliyordu. Bitlis, Muş, Erzurum, Zeytun ve Sivas bölgesindeki isyan ve saldırıların devam etmesi üzerine hükümet, orduyu korumak üzere harekete geçmek zorunda kaldı. Ermenilerin tam bir ihtilal hazırlığında olduklarının fark edilmesi ve casusluk, sabotaj, silah depolanması, bomba imali, asker kaçakları, silahlı eşkiyalık, isyan gibi olayların, komitelerin emir ve direktifi ile meydana geldiğinin anlaşılması üzerine Başkomutanlık, 24 Nisan 1915 gün ve 1711 sayılı emirleri ile Ermeni komitelerinin kapatılması, evraklarına el konulması, komite başkan ve müteşebbis üyelerinin tutuklanması ve oturdukları yerde kalmalarında devletin güvencesi açısından sakınca görülenlerin uygun yerlere

¹⁴¹ Selahattin Tansel, a.g.e., s.115

toplanarak kaçmalarının önlenmesi, gerekli görülen yerlerde silah aranması ve suçluların Divan-ı Harbe verilmesi istenmiştir.¹⁴²

İşte, Ermenilerin her yıl katliam yıldönümü diye andıkları tarih bu tarihtir. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, 24 Nisan 1915'te Ermeni komitelerine üye olan 77.735 kişiden sadece aktif konumda olan 2.345 komite elebaşı tevkif edilmiş ve mahkemeye verilmiştir.

Alınan bu önlemlere rağmen Ermeni isyan ve katliamlarının devam etmesi üzerine Başkomutanlık, İçişleri Bakanlığı'na şu öneride bulundu: “ Ermenilerin Doğu Anadolu illerinden, Saimbeyli ve buna benzer yoğun olarak yaşadıkları yerlerden, Diyarbakır ili güneyine, Fırat Nehri vadisine, Urfa ve Süleymaniye yakınlarına gönderilmelidir. Yeniden fesat yuvaları meydana getirmemeleri için göç planlamasında şu düşünceler esas alınmalıdır.

a) Ermeni nüfusu gönderildiği yerlerdeki aşiret ve Türk sayısının %10 oranını geçmemelidir.

b) Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri, elli evden çok olmamalıdır.

c) Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa yakın yerlere ev değiştirmemelidir.”

Aynı gün, 26 Mayıs 1915'de İçişleri Bakanlığı, Başbakanlığa bir yazı göndererek Ermeni tehlikesinin büyüklüğü belirtilerek hangi bölgedeki Ermenilerin nerelere iskan edilmesinin uygun olacağı anlatılmış ve bu işlerin yapılması için de bir kanun çıkarılması istenmiştir. Bu yazıda belirtildiğine göre:

1. Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri, Adana, Mersin ve Kozan (Sis)'in şehir merkezleri hariç bu illerin kırsal kesimi ile Ceyhan, Osmaniye, Dörtöl bölgeleri

2. Maraş'ın şehir merkezi dışında kalan kırsal kesimi

3. Merkez kazaları dışında Halep ilinin İskenderun, Beylan, Cısr-i Şağur ve Antakya kazaları, köyleri ve kasabalarında bulunan Ermeniler başka bir yerde iskan ettirilmelidir. İskan edilecek bölgeler için de uygun olan yerler şunlardır:

¹⁴² Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni ilişkileri, s. 49

1. Van iline komşu olan Kuzey kısımları hariç Musul ili.
2. Zor Sancağı (Suriye’de).
3. Urfa’nın şehir kısmı dışında kalan güneyindeki kesimler.
4. Halep ilinin Doğu ve Güneydoğu kesimleri.
4. Suriye ilinin doğusunda Hükümetçe belirlenecek yerler.

27. Mayıs 1915 tarihinde de Başkomutanlık üç maddeden oluşan “ Göç ve İskan Kanunu”nu ilan etti. Buna göre :¹⁴³

Madde:1- Seferde ordu, kolordu ve fırka kumandanları; bunların yardımcıları ve bağımsız bölge kumandanları halk tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine ve memleketin savunması, güvenliği korumaya ilişkin uygulamalara karşı koyma; silahla saldırı ve mukavemet görürlerse hemen askeri kuvvet ile şiddetli surette cezalandırmaya ve saldırıyı tamamen yok etmeye yetkili ve mecburdur.

Madde: 2- Ordu ve bağımsız kolordu ve fırka kumandanları askeri kurallara aykırı veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını ayrı ayrı veya topluca diğer yerlere sevk ve yerleştirebilirler.

Madde 3- Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

27 Mayıs 1915

Ermeniler, tüm bu oluşum içerisinde önce Rusya, daha sonra İngiltere ve Fransa tarafından maşa olarak kullanılmış, aldatılmış olduklarının farkına varamamışlardır.

Osmanlı Hükümeti’nin Ermeniler için aldığı tehcir kararından on gün sonra, itilaf devletleri verdikleri bir notayla, Ermeni katliamından Osmanlı Hükümet üyeleriyle Türk ve Kürt memurları sorumlu tutacaklarını bildirerek özetle şöyle diyorlardı:

Fransa, İngiltere ve Rusya devletleri , bu bildirinin yayını hususunda birleşmişlerdir.: Hemen bir aydan beri Türk, Kürt halkı, Osmanlı yönetimi memurlarıyla birlikte ve çok zaman bunların yardımıyla Ermenileri yok etmektedirler. Söz konusu katliamlar özellikle Nisan’ın 15’ine yakın günlerde, Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sasun, Zeytun ve bütün Kilikya bölgesinde yapılmıştı. Van yöresinde yüze yakın köyün halkı tamamen öldürüldüğü gibi , aynı zamanda Osmanlı Hükümeti İstanbul’daki sakin ve zararsız Ermenilere de musallat oldu. Türkiye’nin insanlık ve medeniyete karşı işlediği bu cinayetlerden dolayı gerek Osmanlı Hükümeti üyelerini ve gerek bu katliamlara katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını itilaf hükümetleri, Bab-ı Ali’ye açıkça bildirirler.¹⁴⁴

¹⁴³ Yavuz Ercan, a.g.e., s.220

¹⁴⁴ Esat Uras, a.g.e., s.606

Osmanlı Hükümeti bu notaya şu şekilde cevap vermiştir:

Osmanlı Hükümeti, sözü geçen bildirinin kapsadığı ifade ve maddeleri kesinlikle reddeder. Osmanlı ülkelerinde Ermenilere karşı katliam yapıldığı yalandır. Olayların iç yüzünü anlatmak için aşağıdaki açıklama sunulur:

Erzurum, Tercan, Eğin, Sasun, Bitlis, Muş ve Kilikya Ermenileri rahatlık ve güvenliği bozacak hiçbir harekette bulunmadıklarından, Osmanlı memurları tarafından bunlar hakkında birtakım tedbirler alınmasına ihtiyaç görülmemiştir. Bu gerçek tarafsız devletler konsoloslarınca da bilinir. Üçlü itilaf hükümetlerinin bu konudaki suçlamaları yalandan başka bir şey değildir. Doğuya ait işleri ve hususları bilenler pekala bilirler ki, Ermeni halkı her fırsattan yararlanarak Osmanlı Hükümeti aleyhinde isyana kışkırtanlar , üçlü itilafın ve özellikle Rusya ile İngiltere'nin memurlarıdır. Bu devamlı tahrikler , Osmanlı Hükümeti ile sözü geçen hükümetler arasında düşmanlık belli olalıdan beri ortaya çıkmıştır. Yine böylece bu devletlerin Bulgaristan ve Romanya'da bulunan konsoloslarıyla diğer memurları, Osmanlı tebaasından olan genç Ermeni çetelerini Varna, Sulina, Köstence ve diğer yollarla Kafkasya'ya göndermişlerdir. Rusya Hükümeti, bu genç Osmanlı Ermenilerini , gerek ordusuna almış ve gerekse silah ve bombalarla donatıp ihtilal bildiri ve programları verdikten sonra kendilerini İmparatorluk Ermeni çevrelerine sokmaktan geri durmamıştır. Bunların görevi bu çevrelerde gizli bir ihtilal teşkilatı meydana getirmek ve özellikle Van, Şatak, Havasor, Gevaş ve Tımar Ermenilerini Hükümetimiz aleyhine silahlı isyana yöneltmekten ibaretti. Bunlar aynı zamanda da Türklerle Kürtleri öldürmek için Ermenileri tahrik ediyorlardı.¹⁴⁵

Göç ettirme kanununa karşı bu kadar sert tepki gösteren İtilaf devletleri, yukarıda saydığımız Ermenilerin insanlık dışı uygulamalarına duyarsız kalmış, aksine destek vermekten geri kalmamışlardır.

Tehcir Kararının Uygulanması

Osmanlı Hükümeti, tüm uyarılara karşın Ermeni isyanlarının ve silahlı saldırılarının sona ermemesi üzerine 27 Mayıs 1915'te " Sevk ve İskan Kanunu" nu yürürlüğe koydu.¹⁴⁶ Her şeye rağmen Osmanlı Devleti en insancıl yolu denemiş, göç esnasında olan ve olabilecek olaylara karşı gerekli önlemleri almayı ihmal etmemiştir. Bu amaçla içişleri Bakanlığı 30 Mayıs 1915 tarihinde savaş durumu ve olağanüstü zorluklar nedeniyle başka bölgelere gönderilen Ermenilerin barındırılmaları ve yedirilip içirilmeleriyle ilgili konular hakkında 15 maddelik bir yönetmelik yayınlamıştır. Bu yönetmelik şöyleydi:

¹⁴⁵ Esat Uras, a.g.e., s.606-607

¹⁴⁶ Ergünöz Akçora, a.g.e., s.136

Belge No: 1916

Bab-1 ali

Dahiliye Nezareti

İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti

Umumi

Hususi

Harp hali ve olağanüstü siyasi zorunluluklar dolayısıyla başka yerlere nakilleri yapılan Ermenilerin yerleşme ve beslenmesiyle ilgili yönetmeliktir.

Madde 1 : Nakli icab eden ahalinin sevki yöresel memurlar idaresine aittir.

Madde 2 : Nakledilen Ermeniler taşınabilecek bütün mallarını ve hayvanlarını beraberlerinde götürebilirler.

Madde 3 : Yerleşecekleri yerlere sevk edilen Ermenilerin yolculuk sırasında canlarının korunması ve yiyecek temini ve istirahatleri geçtikleri yerde bulunan yönetim makamlarına aittir. Bu konuda meydana gelebilecek gevşeklik ve ilgisizlikten sırasıyla bütün memurlar sorumludur.

Madde 4 : Yerleşme yerlerine gelen Ermeniler durumun gereğine ve yerine göre ya ayrı olarak mevcut köy ve kasabalara ilaveten inşa edilecek evlere ya da Hükümet tarafından tayin edilecek mahallerde kurulacak köylere yerleştirilecektir. Köylerin sağlığı korumaya , tarım ve bayındırlığa uygun mahallerde tesisine dikkat edilecektir.

Madde 5 : Yerleşim bölgelerinde köy teşkiline müsait sahipsiz topraklar ve devlet toprağı bulunmadığı takdirde devlet mülklerinden olan çiftlik ve köylerin bu cihete ayrılması caizdir.

Madde 6 : Ermenilerin iskan edileceği köyler ve kasabalarla yeniden kurulacak Ermeni köyleri hududunun , Bağdat Şimendiferiyle bağlantı hatlarından ve diğer demiryollarından en az 25 kilometre uzak bulunması şarttır.

Madde 7 : Köy ve kasabalara yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köyde iskan edilen ahalinin , nüfus kaydına esas olabilecek bir sağlamlık ve düzenlilikle hane itibariyle her ailenin isim, şöhrat, yaş, sanat, geldiği ve yerleştiği yeri ve haneyi teşkil eden aile efradının adları ve yaşlarını bildiren bir defter düzenlenecektir.

Madde 8 : Ayrılan yere iskan edilen bir kimsenin , bağlı olduğu komisyonun izni olmaksızın ve yörenin güvenlik kuvvetinden özel belge almaksızın başka yere gitmesi yasaktır.

Madde 9 : Ayrılan yere gelen ahalinin , iskan edilinceye kadar beslenme ve muhtaç olanların meskenlerinin inşası da göçmenler ödeneğinden harcanmak üzere Hükümete aittir.

Madde 10 : Beslenme ve iskan konularının sağlanması ve çabuklaştırılması ve ahalinin sağlığının korunması, refahının sağlanmasıyla ilgili işlerin yapılması mahallelerin en büyük mülkiye memurları amiri sorumlu olmak üzere Muhacirin Komisyonları'na aittir. Bu komisyonun bulunmadığı yerlerde Muhacirin Nizamnamesi'ne uyularak yeniden teşkili gereklidir.

Madde 11 : Beslenme ve iskan hususunun temini ve ifası için yeterince sevk, beslenme ve iskan memurlarının tayini Bakanlıktan izin almak koşuluyla mutasarrıf ve valilere aittir.

Madde 12 : İskanı sağlanan her aileye geçmişteki ekonomik durumları ve şimdiki ihtiyaçları göz önüne alınarak uygun miktarda arazi verilecektir.

Madde 13 : Arazinin ayrılması ve dağıtımı Muhacirin Komisyonlarına aittir.

Madde 14 : Ayrılan arazinin hudut ve dönümü geçici alındı kağıdı karşılığında sahiplerine tevdi edildikten sonra tapu ve emlak muamelesine esas olabilecek düzenli bir biçimde özel defterine kaydolunur.

Madde 15 : Tarımla uğraşanlara ve zanaatkarlara uygun miktarda sermaye veya araç gereç verilecektir.

Receb 333/17 Mayıs 331 (30 Mayıs 1915)

Aslına uygundur

Mühür

Dahiliye Nezareti ve Muhacirin Müdüriyeti¹⁴⁷

1 Haziran 1915’de ise İçişleri Bakanlığı daha önceki talimatlarda bazı yanlış anlama ve uygulamalar olduğunu belirterek bunun önlenmesi için bir genelge yayınlıyordu. Bu genelgede:

“ Ermenilerden zararlı kişilerle komite başları tutuklanacağı yerde suçsuz kişilerin tutuklanıp uzaklaştırıldıkları, bunun için çok dikkatli davranıp esas suçlular üzerinde durulması ” isteniyordu.¹⁴⁸

2 Haziran 1915 de çıkarılan bir kararname ile de ordudaki Ermeni askerlerinin zarar vermelerine bir engel teşkil etmesi gayesiyle şu hususlar isteniyordu:

“ 1. Ermeni askerlerinin muharip birliklerden alınarak geri birliklere ve hizmetlere verilmesi.

2. Harekat alanındaki Ermenilerin Irak’a göç ettirilmesi.”¹⁴⁹

Ancak burada askerler geri hizmetlere verilirken Ermeni subayları depo alaylarında ve nakliye birliklerinde bırakılmışlardır.

10 Haziran 1915 tarihinde Hükümet 34 maddelik bir yönetmelik daha çıkararak, savaşta ve olağanüstü durum nedeniyle göç ettirilen Ermenilerin iskan, beslenme, ve diğer ihtiyaçlarını belirleyerek mal, emlak ve arazilerinin yönetimleri konusunda gerekli güvenceleri sağlamıştır. Hükümetin bu konuda çıkardığı yönetmelik şöyleydi:

¹⁴⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı:83, No:1916

¹⁴⁸ Kamuran Gürün , a.g.e., s.219

¹⁴⁹ Ergünöz Akçora, a.g.e., s.139

Belge No: 1832

Madde 1- Başka yerlere gönderilen Ermenilere ait olup da terkedilmiş olan emlak ve arazi ile diğer konuların bu yönetmelik uyarınca idare ve yürütülmesi bu işle ilgili görevliler ve yetkililerin dereceleri aşağıdaki maddelerde yazılı olan ve özel olarak teşkil edilen komisyonlara aittir.

Madde 2- Bir köy ve ilçenin boşaltılmasından sonra gönderilen ahaliye ait ve içinde eşya bulunan tüm binalar idare komisyonu tarafından uygun görülecek memur veya özel kurul tarafından derhal mühürlenerek emniyet altına alınacaktır.

Madde 3- Koruma altına alınan eşyanın cinsi, miktarı, değerleri ve sahiplerinin isimleri detaylı bir şekilde belirtilerek deftere yazıldıktan sonra kilise, okul, ev gibi depoya elverişli yerlere gönderilecek , sahipleri ayırt edilebilecek şekilde ayrı ayrı konularak korunmasına özen gösterilecek ve eşyanın özelliği , miktarı ile sahibinin ismi, alındığı yer ve bulunduğu yeri bildirir bir tutanak düzenlenerek aslı yerel hükümete ve onaylı bir sureti terk edilmiş mallar komisyonuna verilecektir.

Madde 4- Sahipleri belli olmayan taşınabilir eşya , bulunduğu köy adına kaydedilerek saklanacaktır.

Madde 5- Mevcut taşınabilir mallar arasında durmakla bozulabilecek eşya ile hayvanlar komisyonun uygun bulacağı bir kurul tarafından ilerde açık olarak satılarak , karşılığı sahibi biliniyorsa onun adına , sahibi bilinmiyorsa eşyanın bulunduğu köy veya ilçe adına emanete alınması için mal sandıklarına emanet edilecektir. Satılan eşyanın cinsi, miktarı, kıymeti ve kime ait olduğu , alıcısı ve karşılığı(bedeli) etraflıca özel defterine işlenerek altı, artırma suretiyle satan kurul tarafından onaylanacak ve açıklayıcı bir tutanak düzenlenerek aslı yerel hükümete ve onaylı sureti bırakılmış mallar komisyonuna verilecektir.

Madde 6- Kiliselerde bulunan eşya ve resimlerle kutsal kitaplar iyice belirtilerek deftere yazılacak ve tutanakla yerlerinde saklanmalarına özen gösterilecektir. Sonraları kilisenin bulunduğu köy ahalisinin yerleştirildikleri yerlere yerel hükümetçe gönderilecektir.

Madde 7- Yer değiştiren ahalden her birine ait bırakılan mülk ve arazinin cinsi , çeşitleri, adet ve kıymetleri isimleriyle belirtilerek deftere geçirilerek her köy ve ilçeye ait bırakılmış mülk ve arazi cetvelleri düzenlenerek idare komisyonuna verilecektir.

Madde 8- Bırakılmış mülk ve araziden alınacak ürün bulunduğu takdirde komisyonu tarafından belirlenecek kişilerden kurulan bir kurulca açık artırma ile satılarak karşılığı paralar sahipleri adına emaneten mal sandığına teslim edilecek ve bir tutanak düzenlenerek aslı yerel hükümete ve onaylı bir sureti idare komisyonuna verilecektir.

Madde 9- Mevcut ürünlere alıcı çıkmadığı takdirde hemen ödenmek koşulu ve anlaşarak eksiltme yolu ile isteyenlere verilebilir. Bu şekilde elde edilen kiralama ve satış parası sahipleri adına mal sandığına teslim edilecektir.

Madde 10- Yerleri değiştirilen ahaliye ait mülk ve taşınmaz malların kullanımına ait hak sahipleri tarafından ayrıldıktan sonra düzenlenen vekaletnameler üzerine hiçbir işlem yapılmayacaktır.

Madde 11- Boşaltılması yapılan köylere göçmen yerleştirilecek , mevcut binalar ve arazinin her ailenin istek ve yapabileceği tarım işleri göz önüne alınarak geçici bölgelerde göçmenlere verilecektir.

Madde 12- Yerleştirilen göçmenlerin nüfus kütüğü esas olabilecek bir surette düzgün ve geniş kapsamlı ve ev itibariyle isimleri, geldiği yer belirtilerek deftere geçirilecek , kendilerine verilen evler ve arazinin cinsi, türü, adet ve değeri ile bulunduğu yer ayrıca belirtilerek deftere işlenecek ve yetiştirilme suretiyle kendilerine verilen mülk ve arazi miktarını gösterir birer belge kendilerine verilecektir.

Madde 13- Köylerdeki binalar ve bahçelerdeki dikili ağaçların iyi bakım ve korunmasından o köye yerleştirilen göçmenler sıra ile sorumlu olduklarından yıkılma ve bozulmalar olursa kimin tarafından yapıldığına bakılmayarak değeri köylünün tümünden ödetilecek, bunları yapanlar köyden çıkarılacak ve göçmenlik hakkından düşürülecektir.

Madde 14- Göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra geri kalan köylere o çevredeki göçmenler yerleştirilecek, göçmenler gibi işlem yapılacaktır.

Madde 15- İl ve ilçelerde boşaltılan evlere şehirli ve ilçeli göçmenlerin yerleştirilmesine özen gösterilerek geçmişteki iktisadi ve mali durumları ile yapıcı güçleri göz önüne alınmak suretiyle kendilerine yeteri kadar arazi verilecektir.

Madde 16- Dükkan, han, fabrika ve depo gibi gelir sağlayan binalarla göçmenlerin yerleşmesine uygun olmayan binaların ve göçmenlere dağıtıldıktan sonra geri kalan ya da 18. Maddede gösterildiği üzere göçmenlerin çalışma ve uzmanlıkları dışında kalan mülk ve arazinin idari komisyonlar veya onların gözetimi altında olarak oraları idare ve mali memurlarından oluşan kurallar aracılığı ile satışa çıkarılması uygundur.

Madde 17- İl ve ilçelere yerleştirilen göçmenlerin nüfusa geçirilmesine esas olabilecek düzgün bir şekilde isimlerinin yazılacağı ve kendilerine verilen arazinin çeşitli miktarı ve değerlerini bildirir bir defter tutulacaktır.

Madde 18- Şehir ve ilçelerde, yörelerde bulunan bağ, bahçe, portakallık ve zeytinlikler ve buna benzer yerlerin bakım ve korunmalarına gücü yeten ve uzmanlığı belirlenenlere bu yolda hemen ödenmesi gösterilmek koşulu ile belge verilmesi gereklilik ve başarıları oranında göçmelerine dağıtılabilecek ve kimlere ne miktar mülk ve arazi verildiği özel deftere geçirildikten sonra, kendilerine durumu bildiren birer belge verilecektir. Göçmenlere dağıtımı yapılamayan arazi, 16' ncı madde gereğince açık artırma yöntemi ile satılacaktır.

Madde 19- İl içinde var olan yerel hükümetin izni ve uygun görmesiyle veya İçişleri Bakanlığı'nın emri üzerine diğer illerden özel bir yazı ile gönderilen göçmenleri ayrı olmak üzere boşaltılan köy ve ilçelere göçmen olarak gelen ve yerleştirilmesini dilekçe ile isteyen kişilerin göçmen olduklarını taşıyan ve başka bir yere gönderilmedikleri ve yerleştirilmediklerini yahut göçmenliğe uğramış olup da oralarda yerleştirilmeleri yapılmak üzere özel olarak gönderildiklerini bildiren resmi belge göstermeleri gerekir.

Madde 20- Satın alınması istekli bulunmayan emlak ve arazinin bakım ve korunmasına bırakılan yerlerin kusurundan dolayı meydana gelebilecek yıkıp bozulmalar ve bozulmadan ötürü ziyanın ödenmesini üstlenmek ve bu şekilde kuvvetli bir gereksinme göstermek koşulu ile ve iki seneyi aşmamak üzere isteyenlere kiraya verilebilir.

Madde 21- Gerek satılan ve gerek eksiltme suretiyle kiraya verilen emlak ve arazinin cins ve miktarı, yeri, satılması, kiralanması, kiracı ve satın alanı bildirir ayrıntılı cetveller düzenlenecektir.

Madde 22- Satış ve kiradan elde edilen para, sahibi adına emaneten mal sandıklarına verilerek sonradan verilecek bilgiler uyarınca sahiplerine ödenecektir.

Madde 23- Boşaltılan köyler ve ilçelerdeki bütün terk edilen emlakın bu yönetmelik hükümlerince idare ve yürütülmesi, terkedilmiş mallar idare komisyonlarınca yapılacaktır.

Madde 24- İdare komisyonları terkedilmiş malların idaresinde direkt içişleri bakanlığına bağlı olacak ve oradan alacakları emirler çerçevesinde görev yapmak zorunluğunda olup bu yönden kabul ve uygulayacakları kararlar ve yapacakları işlerden yerel hükümete de haber vereceklerdir.

Madde 25- Yönetmeliğin uygulama hükümleri , terkedilmiş malların korunması ve idaresi bakımından gereken komisyon kurulan teşkili içişleri bakanlığından alınacak izine

bağlıdır. Maaşlı memurların görevlendirilmesi İçişleri Bakanlığı'ndan alınacak emirler ile bu yönetmelikler çerçevesinde direktif ve açıklamalar düzenlenmesi , terkedilmiş mallar komisyonlarına aittir. Oluşturulan direktif ve açıklamaların bir benzeri il katına verilecektir.

Madde 26- Boşaltılan yerlere yerleştirilmek üzere göçmen gönderilmesi ve ayrıntılı işlemlerin yapılması göçmen komisyon ve memurlarını , genel yerleştirme işlemlerinin kontrol denetimi bu yolda , yerel hükümet ile anlaşarak karar alınması ve uygulanması terkedilmiş mallar komisyonlarının görev ve yetkilerindendir.

Madde 27- Komisyon , sonuç olarak görüşlerini , araştırmalarını ayrıntılı olarak ve yaptığı işleri özet olarak en geç on beş günde bir bakanlık katına ve il katına bildirmekle yükümlüdür.

Madde 28- Terkedilmiş mallar idare komisyonlarının malları yönetmesi bu yönetmeliğin istekleri çerçevesinde olacak, yazıların ulaştırılması yerel memurlarca yapılacaktır.

Madde 29- Terkedilmiş mallar komisyonu üyeleri atandıkları bölgedeki terkedilmiş mallar ve arazinin idare ve korunması ile hesap işlerinde ortaklaşa sorumludurlar.

Madde 30- Terkedilmiş mallar idare komisyonları , özel olarak atanmış bir başkan ile biri mülki ve diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden meydana gelmiştir.

Madde 31- Haberleşme ve yazışma başkan tarafından yahut başkanın yerine seçtiği üye tarafından başkan adına yapılır.

Madde 32- Terkedilmiş mallar komisyonu başkanı , uygun gördüğü üyeyi bu yönetmelikte bulunan bir şeyin araştırma ve denetimine ya da yapılmasına memur edebilir.

Madde 33- Terkedilmiş mallar komisyonu başkanına, göçmenleri ödeneklerinden verilmek üzere günlük bir buçuk ve üyelerine de birer lira verildiği gibi görev nedeniyle çevresindeki yerlere gittiklerinde ayrıca yolluk da alırlar.

Madde 34- Komisyon atanmayan ve gönderilmeyen illerde bu yönetmelik hükümlerinin uygulanması yerel hükümete aittir.

(27 Receb 333/28) 10 Haziran 1915) ¹⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin 30 Mayıs ve 10 Haziran 1915'de çıkardığı bu yönetmelikler, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki hareket alanından Güney Anadolu bölgelerine göç ettirilmeleri esnasında ne kadar insancıl düşünüldüğünü, göçmenlerin canlarına, mallarına zarar gelmemesi, sağlıklarının korunması, üretici duruma getirilmeleri için gerekli görülen önlemlerin alındığını göstermektedir. Bununla beraber devletin kontrolü dışında meydana gelen hadiseler ve olumsuz koşullar sebebiyle bazı can kayıpları meydana gelmiştir.

¹⁵⁰ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 81, No: 1832

Ermenilerin Göç Ettirilmesinde Hükümetin verdiği Talimat

Tehciri kararlaştırılan Ermenilerin varacaklar yere sağ salım, zarar görmeden varmaları için Osmanlı Hükümeti tehciri gerçekleştirecek görevlilere aşağıdaki talimatı vermiştir:¹⁵¹

a) Bahsi geçen kasaba ve köylerde yerleşik ve nakli gereken Ermenilerin yeni yerleşim bölgelerine hareket ettirilmeleri ve yolculukları sırasında rahatları sağlanmalı, canları ve malları korunmalıdır. Varışlarından yeni yurtlarına tamamiyle yerleşmelerine kadar beslenmeleri mülteci tahsisatlarından karşılanmalıdır. Bunlara daha önceki mali durumları ve halihazır ihtiyaçlarına göre mal ve toprak dağıtılmalıdır. İhtiyaç sahipleri için Hükümet evler yapmalı, çiftçi ve ihtiyaç sahibi zanaatkarlara tohum, alet ve teçhizat sağlamalıdır.

b) Bu emrin tamamıyla Ermeni isyancı komitelerinin genişlemesine karşı bir önlem olması nedeniyle, Müslüman ve Ermeni gruplarının karşılıklı katliamlara girişmelerine yol açacak şekilde yerine getirilmesinden kaçınılmalıdır.

c) Yeniden yerleştirilen Ermeni gruplarına eşlik etmek üzere özel görevliler temini için düzenlemeler yapılacak, bunların yiyecek ve diğer ihtiyaçları sağlanacak, bu amaçla gereken harcamalar göçmenlere ayrılan hükümet tahsisatından karşılanacaktır.

d) Göçmenlerin yolculukları esnasında varış yerlerine kadar beslenme ihtiyaçları karşılanmalıdır. Yoksul göçmenlere yerleşebilmeleri için kredi verilmelidir. Yolculuk halindeki kişiler için kurulan kamplar düzenli olarak denetlenmelidir. Bu kişilerin refahı için gerekli önlemler alınmalı, ayrıca asayiş ve güvenlikleri sağlanmalıdır. Yoksul göçmenlere yeterli yiyecek verilmeli ve sağlık durumları her gün doktor tarafından denetlenmelidir. Hasta kadın ve çocuklar trenle diğerleri ise dayanıklılıklarına göre katırla, araba içinde ve yaya olarak gönderilmelidir. Her konvoyu bir müfreze muhafız refakat etmeli, her konvoyun yiyecek malzemeleri varış yerine kadar korunmalıdır. Kamplarda yaya yolculuk esnasında göçmenlere karşı bir saldırı olursa bu saldırılar derhal püskürtülmelidir.

Osmanlı Hükümeti'nin savaş ortamında, hem de Ermenilerden yeterince ihanet görmüş iken onları koruma uğruna aldığı önlemler bir soykırımdan bahsetmenin anlamsızlığını gözler önüne sermektedir. Zaten tehcir olayının bu gerekçesi de, Hükümetin aldığı önlemlerde, bu talimatın (b) maddesinde yatmaktadır: Ermeni isyancı komitelerinin, güçlerinin genişlemesine bir önlem.

Elde ettiğimiz bilgiler göstermektedir ki burada zulüm gören, acı çeken Ermenilerden çok Türkler olmuştur. O halde olayların bu denli ters yüz edilişi neden? Burada, İngiliz topçu subayı Yüzbaşı Charles Boswell Norman'ın Türkiye'de bulunduğu sırada yazdığı rapordaki bazı cümleler bize bu konuda bazı ipuçları verecektir.

¹⁵¹ Dış Politika Enstitüsü, **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, (Ankara: 1983), s. 24-25

Türk-Ermeni anlaşmazlığının gerçek yüzünü ortaya koyma zamanı geldi. Biz şimdiye kadar Ermeni olaylarını, kendini kaybetmiş Ermeni hayranı yandaşlarının hayali hikayeleri olarak dinledik. Osmanlı kendisinin savunulduğunu ilk kez duyacak. Dinlediğimiz, katliam, tecavüz, soygun hikayelerinden hiç birisi bir tek Avrupalı tarafından bizzat görülmemiştir. Anadolu'da ortaya çıkan anarşist hareketlerin Avrupalı şoursuz destekçilerinden kaynaklandığını İngiltere yeni öğrendi. Gerçekler ortaya konuldukça şimdiki suçlamaların yer değiştireceğine inanıyorum.¹⁵²

Tehcir kanunu, başlangıçta yalnız hareket alanı bölgesinde bulunan Ermenilere tatbik edilmiş, ancak Orta Anadolu'daki Ermeniler de zaman içerisinde rahat durmamış; bu nedenle sorun çıkaran bu bölgelerdeki Ermeniler de tehcir kapsamına alınmışlardır. Yurdun çeşitli bölgelerinde, Urfa'da, Akdağ'da, Bayburt'ta, Karahisar'da Üçüncü Ordu'yu günlerce meşgul eden isyanlar çıkarılmış; hatta Çamlıkiriş Mahallesi'nde soykırım yapılmıştı. Urfa'da meydana gelen olaylarda mahalli jandarma ve polis kuvvetleri çıkan isyanı bastıramadıkları için Dördüncü Ordudan yardım istenmişti. Dördüncü Ordu komutan vekili emrindeki kuvvetlerle beraber Eylül sonlarında Urfa'ya geldi ve gerekli önlemleri aldı. Komutan vekili bir beyanname yayınlayarak asilerin hükümete itaat etmelerini ve Samsad kapısından dışarı çıkmalarını istedi. Verilen süreye rağmen Ermenilerin bu emre uymaması üzerine sığındıkları yerler topa tutuldu ve ilk hatları ele geçirildi. Bundan sonra tekrar teslim olmaları istenilmişse de tanınan bir günlük süre sonunda bunun gerçekleşmemesi üzerine çarpışmalar yeniden başladı ve Ermenilerin sığındıkları yerler birer birer fakat güçlükle zaptedildi. Urfa Ermenilerinin bu hareketi onların da göçe tabi tutulmalarına sebebiyet verdi.¹⁵³

Asi Ermeniler, gizlice girdikleri kışlalarda bile yağlı paçavralarla yangın çıkarmaktan çekinmemişler; askeri fabrikalara sabotajda bulunmaya yeltenmişlerdi. Yurdun çeşitli yerlerindeki, örneğin Bağdat'taki Ermeniler bile eyleme geçmiş; 16 çocuğu öldürerek cesetlerini Ermeni kilisesinde saklamışlardı. Bu asiler, sıkıştıkları zaman Rum ve Ermeni köylerinde saklanıyor ve beslenmeleri sağlanıyordu.¹⁵⁴

Tüm bunlara rağmen Türk ordusunda bulunan Ermeni subay ve erlere vatandaş sıfatıyla görev verilmekte; Erzincan askeri lisesinde ve astsubay okullarında okuyan

¹⁵² Yavuz Ercan ,a.g.e., s.223

¹⁵³ Selahattin Tansel, a.g.e., s.118-119

¹⁵⁴ Necati Ökse, " Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulanması ", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (Ankara, 1985), 274-275

Ermeni asıllı öğrencilerin tahsillerine devam etmeleri sağlanmakta ; liseyi bitirenlerin , arkadaşları ile beraber harp okuluna geçmesine müsaade edilmekteydi

Tehcir Sırasında Alınan Tedbirler

Alınan göç kararına rağmen Ermeni isyanları 1915 Temmuz’unda da dışardan aldığı destekle devam etmiştir. 23 Temmuz’da Boğazlıyan’da, 1 Ağustos’ta Maraş’a bağlı Fındıkçık’ta, 9 Ağustos’ta Urfa’ya bağlı Germüş’ta, 14 Eylül’de Antakya’da, 29 Eylül’de Urfa’da , 7 Şubat 1916’da İslahiye’de, 4 Nisan 1916’da Akdağmadeni’nde ve 9 Nisan 1916’da da Tosya’da ayaklanmalar çıkarılmış, bu ayaklanmaların doğal sonucu olarak da tehcirin uygulandığı bölge genişlemiştir.¹⁵⁵ Tehcir kararları alınırken bundan Ermenilerin zarar görmelerinin asgariye indirilmesi için de gerekli tedbirlerin alınması ihmal edilmemiştir.

31 Temmuz 1915’te Başkomutanlık vekaletinden telgrafta “ memleket içine sevk edilen Ermenilerin bir harekete uğramalarına engel olunması, mal ve eşyalarının korunması yeniden bildirilir.”deniliyordu.

Osmanlı Devleti tehcir edilmeyeceklerin arasında 2 ve 4 Ağustos tarihli Talat Paşa imzalı telgraflarında “ Ermeni mebusların, subay, askeri doktor, demiryollarında görevli memurlar, amele ve müstahdemlerin sevklerinden vazgeçilerek yerlerinde kalmaları ve miktarının bildirilmesi “ isteniyordu.

Hükümet 28 Ağustos 1915’te de bir seri yeni yönerge yayınlıyacaktır. Buna göre:¹⁵⁶

1. Tehcir edilecek olanlar en yakın istasyonlara toplanacak,
2. Aile reisi olmayan, Protestan veya kadın ile yetimlerden ayrılan yerlere gitmek istemeyenler istasyonları bulunduğu il ve ilçelere dağıtılabilecek,
3. Halk için yararlı eşyalar imal eden fabrikalarda çalışan işçiler , demiryolu ve istasyonlarda çalışanlar yerlerinde kalabilecek,
4. Trene bindirilme işi katarların rötör yapmalarına meydan bırakmayacak şekilde süratle yapılacak,
5. Zengin Ermeniler biletlerini kendileri almak koşulu ile bunlara öncelik verilebilecek,
6. Tehcir edilenlerin her türlü güvenlik ve istirahatlerini sağlamak için tedbirler alınacak , fakirlerin yiyecekleri temin edilecek, sıhhi şartları doktorlar tarafından kontrol edilecek,

¹⁵⁵ Şinasi Orel, a.g.e., s.105

¹⁵⁶ Salahi Sonyel, Yeni belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri, (Ankara: T.T.K., 1972),

7. Sevkiyatın düzenli yapılabilmesi için ek sevk memurları verilecek, bağlı bulunduğu kaza ve vilayet çevresinde vazife görecek,
8. Ereğli ve Pozantı arasındaki sevkiyat trenle yapılacağından bunların korunmasına muhafız birliği ayrılacak, kadın ve çocuklara öncelik verilecek,
9. Ereğli-Pozantı-Tarsus arası vasıtalarla yapılacağından gerekli araçlar temin edilecek,
10. Gerek sevk merkezlerinde ve gerekse nakil esnasında göçmenlere bir saldırı meydana gelirse failleri hemen yakalanarak evrakı ile birlikte Divan-ı Harp'e sevkleri yapılacak,
11. Göçmenlerden rüşvet, hediye alan, tehdit veya namuslarına dokunan veya kanun dışı ilişkiler kuranlar derhal işten el çektilirip en şiddetli cezaya çarptırılacak,
12. Göçmenlerin sevklerinde ihmal ve ilgisizlikleri görülenlerin maaşları kesilecek, devamı halinde işten el çektilirilecek,
13. Sevkiyatların düzenli yapılması ve tanziminden bölgenin kaymakamı, mutasarrıf ve valiler sorumlu olacaktır.

Tehcir sürerken Doğu Erzurum ve Trabzon'dan gelenler Ordu, Giresun, Samsun ve Kastamonu'ya; Güney Erzurum ve Güney Trabzon'dan gelenler Sivas'a, Tokat yolu ile gelenler Kayseri ve Niğde'ye; Erzurum'un doğu ve güneydoğusundan gelenler Kemah yolu ile Elazığ, Malatya ve Maraş'a; Van ve Bitlis'ten gelenler, Diyarbakır, Urfa, Antep ve kısmen Adana'ya gönderilmişlerdir. Bu arada Terme ve Çarşamba'ya gidenlerden bir kısmı sıtmadan zarar görmüşlerdir.

Bu yerleştirilenlerden 18.000'i Samsun, 18.000'i Samsun'un kazalarına, 4.000'i Bafra, 18.000'i Çarşamba, 1600'ü Terme, 7.000'i yine Terme'ye bağlı bölgelere, 18.000'i Ünye, 5.500'ü Fatsa'ya olmak üzere toplam 79.000 kişi bu bölgeye gelmiştir. Ayrıca Sivas bölgesine 300.000; Elazığ, Batman ve Besni'ye de 80.000 Ermeni yerleştirilmiş olup bunların sağlık, beslenme ve konut ihtiyaçları için gerekli önlemler alınmıştır. Diğer yandan Diyarbakır Sancağına 16.901, Mardin sancağına 16.162, Urfa'ya 40.000 kişi yerleştirilmiş, Urfa'da kurulan çocuk yuvasına da 10.500 çocuk toplanmıştır.¹⁵⁷

Ermeni tehciri devlet üzerinde büyük bir ekonomik yük oluşturmuştur. 1915 yılında göç edenlere harcanan para 25.000.000 Kuruş, aynı yıl Ekim sonuna dek harcanan para ise 80.000.000 Kuruş olup yıl sonuna dek 100.000.000 Kuruşa daha ihtiyaç hissedilmiştir. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'ni bu kadar ağır mali yüke

¹⁵⁷ Ergünöz Akçora, a.g.e., s.143

sürükleyen bu göçün, hem de savaş ortasında yapılmasının sebebi daha önce de değinildiği gibi, savaş esnasında Ermenilerin düşmanla işbirliğini durdurmak olmuştur.

Arşiv belgeleri şu hususları açıkça ortaya koymaktadır:¹⁵⁸

- a) Ermenilerin bir bölümü tehcir kararı dışında bırakılmış, Doğu Anadolu'nun savaş tehdidi altındaki bölgelerinde bir kısım Katolik ve Protestan Ermenilerin sevklerinden vazgeçilmiştir.
- b) Yine çeşitli mesleklerdeki Ermeniler ile aileleri sevk edilmemişlerdir.
- c) Ermenilerin sevki belli bir tarihte durdurulmuştur.
- d) Osmanlı Hükümeti sevk edilen Ermenilerin güvenliklerinin ve beslenmelerinin sağlanması görevini yerine getirmeye özen göstermiş, savaş koşullarına, ekonomik güçlüklerle rağmen bu amaçla büyük harcamalar yapmıştır.
- e) Ermeni din adamlarının bir yerden diğer bir yere gitmelerine izin vermiştir.
- f) Kudüs Ermeni Patriğinin maaşı yaklaşık beş kat arttırılmıştır.
- g) İstanbul'da çıkan bir yangında zarar gören Ermenilere yardım edilmiştir.
- h) Ermeni kilise ve okullarının yapımına müsaade edilmiştir.
- i) Dini ayinlere izin verilmiştir.

Tehcire önce Erzurum ve Van ilinden başlanmış ve sevk esnasında kabileler sevki geciktirmek isteyen Ermeni çetelerinin saldırılarına uğramıştır. Saldırılarına katılanlar Türk de olsa cezalandırılmaları için her türlü tedbir alınmıştır. Ancak, gerek teşkilat yetersizliği, gerekse vasıta azlığı ve bulaşıcı hastalıklar göç esnasında ölümlere yol açmıştır. Bu arada Türk halkının da içinde bulunulan savaş koşulları sebebiyle ölü kaybının Ermenilerden daha fazla olduğunu ifade etmek gerekir.

Nitekim daha sonraki yıllarda, 12.2.1919 tarihinde Dışişleri Bakanlığı itilaf devletleri yüksek komisyonuna Türk kayıpları hakkında şunları bildirecektir:

¹⁵⁸ Şinasi Orel, Süreyya Yuca, **Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**, (Ankara: T.T.K. Yayını, 1983), s.115

Çar ordularının Doğu vilayetlerini işgalinden sonra yüksek rütbeli Rus subaylarının raporlarına dayanılarak verilen bilgilere göre tehcir hadisesinden önce Ermeni çetelerinin 1.000.000'dan fazla Türk'ün öldürüldüğü tesbit edilmiştir. Ermeni katliamından kurtulmak için Müslüman halkın büyük bir kısmı dağlara ve civardaki vilayetlere sığınmak zorunda kalmışlardır. Memleket harabeye dönmüş, Ermeni çeteleri tarafından yağma edilmiş, o bölgede tahrip edilmeyen tek bir köy ve nahiye kalmamıştır.

Aynı şekilde 7.6.1919 tarihinde yine Dışişleri Bakanlığından İngiliz yüksek komiserliğine çekilen bir telgrafta da ; "Harp dolayısıyla doğuda tehcir edilen Ermenilerden her türlü zorluğa rağmen 276.075 kişi dört buçuk ay zarfında yerlerine gönderildiği gibi beslenme ve ihtiyaçları temin edilmiştir. Müslüman ahali ise , savaş sırasında hem Rus, hem de Ermeni mezalimine maruz kalarak bir milyon ölü vermiştir. Hayatta kalanlar sefalet ve perişanlıklarını önlemek üzere her türlü imkanın kullanılacağı ve Müslüman mülteci ile Ermeni muhacirlerin nakli için Anadolu demiryollarının kullanılması için gerekli teşebbüsün yapılması istenmiştir. Yaşadıkları eski yerlere iade edilen Ermenilere hububat , tohumluk ve ziraat aletleri gibi yiyecek maddeleri dağıtma, elbise, yatak ve buna benzer maddelerin dağıtımı ile geçimlerinin teminine çalışılmıştır." ¹⁵⁹ diyerek tehcirin haklılığını anlatmaya çalışmışlardır.

Doğu ve Orta Anadolu'da kalan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı esnasında giriştikleri eylemlerin ve yaptıkları mezalimin hesabını vermekten korktukları için, çekilen Rus ordularıyla birlikte Doğu sınırlarımızdan çekildiler. Aynı endişe Maraş ve Adana bölgelerindeki Ermeni cemaatinde de hissedilmiş; İstiklal Savaşı'nın başlarında çekilen Fransız ordusu ile birlikte onlar da bu bölgeden ayrılmışlardı. Böylece Doğu Anadolu ile Kilikya'daki Ermeniler bu bölgeleri boşaltmış oldular.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Ermenileri destekleyen İngiltere, savaşın sonunda bile bu yıkıcı faaliyetine devam etmiş; Urfa, Diyarbakır ve Nusaybin'deki Ermenileri tahrik ve teşvikten geri kalmamış ve nihayet bu yerdeki Ermenileri Halep bölgesinde toplamaya, buradaki Türkleri kaçırarak bir Ermeni Hükümeti kurma çalışmalarına devam etmiştir. ¹⁶⁰

Yüzyıllardan beri Türklerle yan yana yaşayan Ermeniler , güvenilir bir vatandaş olarak kabul edilmişlerdi. Avrupa'da kanlı mezhep kavgaları yapılırken Türkiye'deki Ermeniler her çeşit serbestlik, eşitlik, düşünce ve vicdan hürriyetine sahip olarak ticaret , eğitim, din ve mezheplerinde istedikleri gibi hareket edebilmekteydiler. Hal böyleyken Ermeniler, Türkiye üzerinde çeşitli çıkarları olan yabancı devletlerin özendirme ve kışkırtmaları ile macera arayan ve hayatını bu yolla devam ettiren Ermeni komitelerinin peşine düşerek memleketin çeşitli yerlerinde karışıklıklar, isyanlar, sabotajlar ve hatta

¹⁵⁹ Ergünöz Akçora, a.g.e., s.144

¹⁶⁰ Necati Ökse, a.g.e., s.275

düşman adına casusluklar yapmasalardı, hareket alanında Türk ordusunu arkadan vurmak gibi hareketlere girişmeselerdi ve nihayet silahları ile düşman tarafına geçerek , her şeylerini paylaştıkları Türk askerine karşı savaşmasalardı elbette ne bu isyanları bastırmak için bir askeri harekate girişilir, ne de kritik bölgelerdeki Ermenilerin yurdun başka köşelerine göç ettirilmeleri söz konusu olurdu. Aslında hiçbir hükümet veya devlet kendisine sadık, görevini yapan vatandaşlarını, böyle bir savaş ortamında cezalandırma ve göç ettirme yoluna gitmezdi. Ancak azınlıkların yurt çıkarlarına uymayan , hatta vatani yok etmek durumuna getiren eylemlerine karşı da hükümetlerin eli kolu bağlı kaldıkları hiçbir zaman ve hiçbir yerde görülmemiştir.

Türk milletini savaş alanında yenemeyeceklerini anlayan emperyalist devletler, Türklerle barışık bir şekilde yaşayan azınlıkları, çıkarları için bir piyon olarak kullanmışlardı.

Ermenilerin Doğu Anadolu'daki çarpışmalarda ve göç ettirme sırasında kayıplar verdikleri bir gerçektir. Esasen bu durumu kimse de inkar etmemektedir. Savaştan kaynaklanan genel düzen ve güvenlik ortamı ve şahsi kin, öç alma duyguları, göç ettirilen kabilelere yapılan bazı saldırılar olmuştur. Ancak hükümet bu durumu elinden geldiği kadar önlemeye çalışmış ve sorumlu gördüğü saldırganları ve görevinde ihmali görülen muhafız ve görevlileri en ağır şekilde cezalandırmıştır.

Diğer taraftan savaş günlerinin güç koşulları; araç, yakıt, gıda, ilaç, ve diğer olanakların yetersizliği, ağır iklim şartları, tifüs gibi salgın hastalıkların meydana getirdiği tahribat da kayıpların sayısını artırmıştır. Cephelerde 90.000 kişilik Osmanlı ordusu soğuk ve hastalıktan kırılmıştır. Uzak bölgelerde ,hatta İstanbul'da bile feci sıkıntılar çekilmiştir. Bu koşullar ve sıkıntılardan Ermeniler kadar ve belki daha fazla Türkler de paylarını almışlardı. Ermeni soykırımı diye iddia edilen olayların gerçeği budur.

Göç Ettirme Sırasında Ermenilerin Kayıpları

Ermeniler ve onlara destek veren çevreler, tehcir olayının bir soykırım olduğunu ifade ederek, Ermenilerden 1.5-2 milyon kişinin hayatını kaybettiğini iddia etmektedirler. Gerçeklere uymayan bu katliam rakamları ilk zamanlar 600.000'den başlayarak abartıla abartıla bugün 2.000.000'a yaklaşmıştır. Bu duruma ciddiyeti ile

tanınan yayınlar da ayak uydurmuşlardır. Örneğin Britanica Ansiklopedisi, 1918 yılı baskısında tehcir esnasında ölen Ermeni sayısını 600.000 olarak yazmış iken bu rakam 1968 yılı baskısında 1.500.000 olarak yer almıştır.¹⁶¹

Gerçeği saptamak için Osmanlı Devleti'nin o zamanki nüfusuna bakmak gerekir.

Osmanlı Devleti uyruğunda Ermeni nüfusu, çeşitli kaynaklara göre şöyledir:¹⁶²

Ermeni asıllı Larcel Leart'a göre	2.500.000
Ermeni tarihçi Basmacıyan 'a göre	3.380.000
Lozan'daki Ermeni Heyeti 'ne göre	2.500.000
Ermeni Tarihçi Kevork Aslan'a göre	1.800.000
Fransız Sarı Kitabı'na göre	1.550.000
Encyclopedia Britannica'ya göre	1.500.000
Ludovic de Constensa'a göre	1.400.000
H.F.B. Lynch'e göre	1.345.000
Revue de Paris'e göre	1.300.000
Osmanlı İstatistiklerine göre	1.295.000
İngiliz Yıllığına Göre	1.056.000

Abartılı Ermeni kaynakları göz önüne alınmazsa bu nüfusun ortalaması olarak 1.300.000 rakamını kabul edebiliriz. Şu halde Ermeni iddialarına göre, tüm Ermeniler son ferdine kadar yok edilmiştir, fikri ortaya çıkıyor. Bu da sözü edilen iddiaların gerçekliğini zayıflatıyor.

Şimdi de bazı kişi ve grupların o dönemdeki Ermeni kayıplarına ilişkin tahminlerini verelim:

¹⁶¹ Genelkurmay Başkanlığı, *Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, (İstanbul: A.TA.S.E. Yayını), s.70

¹⁶² a.g.e., s.71

Justine Mc Carty, Ermenilerin kaybını 600.000 olarak ifade etmiştir.¹⁶³

Osmanlı Hürriyet ve İtilaf Hükümeti, İttihat ve Terakki iktidarını kötölemek ve işgal kuvvetlerine hoş görünmek için göç ettirme esnasında 800.000 Ermeni'nin öldüğünü belirtmiştir.¹⁶⁴

Lozan Konferansı'na katılan Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar, o sırada Türkiye'de hala 280.000 Ermeni'nin bulunduğunu, 700.000 Ermeni'nin ise başka ülkelere göç ettiğini söylemiştir.¹⁶⁵ Bu beyan doğru kabul edilirse toplam 1.300.000 olan Ermeni nüfusundan, hala Türkiye'de oturan ve başka memleketlere göç eden Ermeni sayılırsa Ermeni kaybının 300.000 civarında olduğu söylenebilir.

Bu kayıplar içinde çete ve isyan hareketinde ölen ve düşman safına geçerek Türklerle savaşırken ölenler de dahildir. Savaş şartları içinde yokluk, yorgunluk, ve hastalıktan ölenler bu miktara eklenmelidir. Ermenilerin ve Ermeni yanlısı çevrelerin Ermeni kayıplarını verirken Türk kayıplarını da hatırlamaları gerekir. Türk kayıpları Ermeni kayıplarından çok daha fazladır.

Bahsi geçen rakamlar ve içinde bulunulan savaş koşulları sebebiyle planlı bir soykırımın olmadığı gerçektir. 1.500.000 Ermeni'nin soykırım neticesi öldürüldüğü ifadesi gerçekleri yansıtmamaktadır.

Rus İhtilali'nden Sonra Ermenilerin Tutumu

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru (1917) Rus İhtilali başladı. Çarlık Hükümeti devrildi. Yerine gelen geçici Kerensky Hükümeti, Rus Harmof'un başkanlığında Ermenilerden M. Babacanyan, Gürcülerden Chengeli ve Türklerden Caferof'dan oluşan bir komiteyi Kafkasya'ya gönderdi; bunlar Kafkaslar ötesi Komiserliğini oluşturdular. Bu tarihlerde Kafkasya'da çeşitli topluluklar özerklik etmek için çalışıyorlardı. 1917 yılı Eylül ayında bir Ermeni kurulu Tiflis'te toplandı. Bu kurul; Birinci Dünya Savaşı'nın başından beri Ermeni politikasını ve Ermeni gönüllü birliklerinin hareketini düzenlemiş ve yönetmiş olan Ermeni komitesi yerine yeni ve

¹⁶³ Milliyet, (28.9.2000), s.15

¹⁶⁴ Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk, Hayatı ve Eseri, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1990), s. 268

¹⁶⁵ Esat Uras, a.g.e., s.710

yetkili bir kurul seçti. Bu kurul yönetimi eline alır almaz, hemen bir Ermeni ordusu oluşturdu ve bu ordunun yönetimini de Ermeni asıllı Rus generallerinden Nazarbeykan'a verdi.¹⁶⁶

1917 yılı Ekim ayında Bolşevikler Rus Hükümeti'ni ele geçirdiler ve Sovyet yönetimini kurdular. Yine bu tarihlerde Rus Ordusu dağıldı, Kafkas cephesindeki Rus askerleri görevlerini bırakarak memleketlerine dönmeye başladılar. Rus ordusu yavaş yavaş dağılırken Ermeni Taşnaksutyun Komitesi, Rus Bolşevik Hükümeti Başkanı Lenin'e başvurarak Türkiye'deki Ermenilerin geleceklerine kendilerinin karar vermesi için aracılık yapmasını istediler. Diğer yandan Rus askerlerinin cepheden ayrılmalarından sonra Ermeniler gelecekleri için Doğu Anadolu bölgesini ellerinde tutmak istemişler, bu da o bölgede yaşayan Türkler için çok olumsuz koşulların doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu arada Erzurum'u savunmak için gönderilen ve Rus ordusu generali üniformasını taşıyan Antranik ile yine Doğu Anadolu illerinin vali yardımcılığına atanan Ermeni doktor Zafrief, Erzurum'a geldiler. Rus ordusunun çekilmesi sonucu doğuya doğru ilerleyen Türk ordusu karşısında kalan Ermeniler yakıp, yıkıp, öldürüp kaçıyorlardı.¹⁶⁷ Cephede savaşacak asker sayımız iyice düşmüştü.

İkinci Ordu Komutanlığı 22 Ocak 1918'de Başkomutanlığa gönderdiği mesajda Ermeni olaylarına değinerek şunları haber verecektir :

Erzincan'da asker ve sivil kıyafetli genç ve ihtiyar 1.000 kadar Ermeni gönüllüsü görülmüştür. Bunlar Taşnak Komitesi başkanlarından Murat tarafından yönetiliyorlar. Ermeniler tarafından Müslüman halkın öldürüldüğü , mallarının yağma edildiği , namuslarına saldırıldığı saptanmıştır. Yakında Amerika'dan 20.000 gönüllüyle Ermeni Hükümeti namına yüklü miktarda nakit paranın Erzincan'a geleceği haberi yayılmıştır. Bir Ermeni çetesinin bir hafta önce Ardasa'nın güneybatısındaki Koska İslam köyünü basarak evleri yaktıkları, mallarını yağma ettikleri , kız ve kadınlara saldırdıkları öğrenilmiştir. Bu yapılan zulümlerden söz ederek olayların önlenmesi ve yapanların cezalandırılmaları Rus komutanlarından talep edilmiştir," denilmekteydi.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Genelkurmaybaşkanlığı, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, (Ankara: A.T.A.S.E. Yayını,1983),

¹⁶⁷ Genelkurmaybaşkanlığı, a.g.e., s.270,

¹⁶⁸ Genelkurmaybaşkanlığı, a.g.e., s.272

Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanlığı 29 Ocak 1918'de, aşağıdaki olayları örnek göstererek, Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Projovalski'ye gönderilen yazıyla gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir.¹⁶⁹

1. Aslen Zazalar köyü halkından olup Erzincan'da oturan Kara Mehmet'in oğluyla dört arkadaşı bu ayın başında haşhaş değirmeninde Ermeniler tarafından parçalanmıştır.
2. Ermeniler Gülbaharoğlu Veysi'nin karısını zorla almak istemişler ve karşı koyması üzerine Veysi'yi öldürmüşlerdir.
3. 16 Ocak 1918'de Ermeniler Keleraş Köyünü basarak 17 Müslümanın kollarını bağladıktan sonra kurşuna dizmişlerdir.
4. Bir Ermeni çetesinin Ardasa'yı basarak kasabayı yağma ve çarşığı yaktıkları haber alınmıştır.
5. Rus askeri üniforması altında Rum ve Ermeni çeteleri Şarlıpazarı'nın batısında Nevsişarlı , Akkilise, İnesil köyleri İslam halkını öldürmüşler, mal ve mülklerini yağma etmişler ve namuslarına saldırmışlardır.

Mevcut Ermeni olayları ve Doğu Anadolu'daki durum üzerine Üçüncü Ordu Komutanlığı, Başkomutanlığın izniyle harekete geçerek 13 Şubat 1918'de Erzincan'ı geri aldı. Erzincan hareketi başlarken karşı taraftaki Ermeni kuvvetlerinin 30.000 kişi olduğu saptanmıştı. Çoğu Türkiye'den kaçmış bulunan ve bir kısmı da Kafkas Ermenilerinden oluşan bu Ermeni askerleri silahları atarak kaçarken yolları üzerindeki köy ve kentlerde akla gelmeyen her türlü kötülüğü yapmaktan geri kalmıyorlardı. Ermenilerin amacı, her ne pahasına olursa olsun Doğu Anadolu ve Kafkasya topraklarını ellerinde tutmaktı. Güney Kafkas Cumhuriyeti Meclisi Başkanı Kekeçkuri; 6 Şubat 1918 tarihinde Üçüncü Ordu Komutanlığı'na başvurarak iki taraf arasında görüşmelerin başlanabilmesi için bir mektup gönderdi. Ancak bir sonuç alınamadı.

3 Mart 1918'de Türkiye ile Rusya arasında Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı.

Brest-Litovsk Antlaşması

Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkması üzerine Rusya savaştan çekilme isteğini belirtti ve bunun üzerine Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında, 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması

¹⁶⁹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi.** (Ankara: Yayın No: 35, 1998)

imzalandı. Bu antlaşmanın 4. maddesine göre: “ Rusya Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılmasını ve Osmanlı Hükümetine düzgün bir şekilde teslim edilmesini sağlamak için çaba harcayacaktı. Kars, Ardahan ve Batum Sancakları da zaman geçirilmeden Rus askerleri tarafından boşaltılacaktı. Rus Hükümeti bu sancakların genel hukuk ve devletler hukuku yönünden alacağı yeni şekle karışmayacak ve bu bölgenin halkı kendi yönetimini seçmede özgür bırakılacaktı.”¹⁷⁰

Osmanlı Hükümeti’nin isteklerine göre Kars, Ardahan ve Batum alındıktan sonra Güney Kafkasya’da bağımsız bir Kafkas Cumhuriyeti kurulacak ve bu cumhuriyet: Rusya’yla Türkiye arasında tampon bir bölge olacaktı. Başlangıçta Gürcüler Batum’u, Ermeniler de Kars’ı vermemek için direndiler. Bunun üzerine Osmanlı orduları 2 Nisan 1918’de hareket ederek Batum ve istihkamlarını ele geçirdi . Ayrıca Kars ve Gümrü üzerine doğru ileri harekete başladı. Bunun üzerine Kars vilayeti, 15 Nisan 1918’de en güzel yerleri yıkılıp yakıldıktan sonra Ermeni komutanı Nazarbekyan tarafından Osmanlı Ordusuna bırakılmıştır.

9 Nisan 1918’de Rusya’dan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Güney Kafkas Cumhuriyeti Konfederasyonu 27 Mayıs 1918’de konfederasyonun daha fazla yürümeyeceğini görerek yetkilerini dağıttı. Bunun üzerine önce Gürcistan sonra da Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunu takiben Ermeni komitecileri de toplanarak 28 Mayıs 1918’de Ermenilerin bağımsızlığını ilan ettiler. Taşnaksutyun komitesi ileri gelenlerinden Aharunyan, Babacanyan, Hadisyan ve General Gurganyan’dan oluşan Ermeni delegeleri İstanbul’a giderek Osmanlı Devleti’nden daha fazla toprak koparmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar. Buna karşın Osmanlı Devleti Ermenistan Cumhuriyeti’ni tanıyan ilk devlet oldu.¹⁷¹

Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması Sırasında Ermenilerin Politik Çabaları

Birinci Dünya Savaşı devam ederken , müttefiklerimizin barış istemeleri üzerine Osmanlı Hükümeti de, dönemin A.B.D. Başkanı Wilson’un önerdiği barış ilkelerine göre ateşkes teklif etti. Ateşkes, 30 Ekim 1918’de Mondros’ta taraflarca imzalandı. Ordu silahlarından arındırılmış, ülkenin pek çok yeri itilaf devletlerinin işgali altına

¹⁷⁰ Genelkurmaybaşkanlığı, s.286

¹⁷¹ Genelkurmaybaşkanlığı, a.g.e., s.290

girmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu daha savaş içinde saptanmıştı. Diğer yandan geleceği meçhul bazı sorunlar hala çözüm bekliyordu. Savaş esnasında Rusya'ya bırakılmış olan fakat Rusya'da Bolşevik İhtilali dolayısıyla Ruslara vaad edilen toprakların kime ve nasıl verileceği sorusu ortada kalmıştı. İngiltere, bu bölgeyi Amerikan mandasına bırakarak Rusya ile Arap devletleri arasına tampon bir bölge yaratmaya çalışıyordu. Ancak bu isteklerini gerçekleştiremediler.

Osmanlı Devleti bu dönemde Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un yeni bir dünya düzeni kurmak ve savaşa son vermek için ilan etmiş olduğu 14 prensibe dayanmak istiyordu. Wilson'un 8 Ocak 1918'de ilan ettiği ilkelerinin Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren 12. Maddesi şöyleydi:

Türlere ait olan kesimden Osmanlı Devleti'nin hakimiyet haklarından emin olarak istifadesi temin edilmeli, fakat Osmanlı hakimiyeti altında olan diğler halkların da hayatlarından emin olarak bağımsız bir usul dairesinde ilerlemeleri teminat altına alınmalı ve Çanakkale, bütün milletlerin ticaret gemilerine devletlerin garantisi altında açık bulunmalıdır.¹⁷²

Osmanlı Devleti, varlığını korumak için mütareke süresince bu maddeye sıkı sıkıya sarıldı. Ancak bunu Avrupalı müttefikleri benimsemek istememişlerdi. Oldukça ağır şartlar içeren Mondros Mütarekesi ile ordumuzun tüm silahlarına el konulduğu gibi Doğu Anadolu'da da 6 ilimizi içerisine alan bir Ermeni devleti kurma ısrarı devam ediyordu. Ayrıca bu mütarekeyle müttefikler kendi güvenlikleri bakımından gerektiği takdirde memleketimizin diledikleri yerlerini işgal etme hakkını elde ediyorlardı. Aslında bu madde ile Türk egemenliği de Türk bağımsızlığı da ortadan kaldırılmış oluyordu.

1919 Ocak'ında toplanan Paris Barış Konferansı'na çağrılan Osmanlı Hükümet temsilcilerinin başında bulunan Damat Ferit Paşa Ermenilerle ilgili oldukça tavizkar bir tutum sergiledi. Damat Ferit, Ermenistan için geniş bir bağımsızlığı kabul ediyor, bundan başka savaş sırasındaki suçların, katliamların sorumluluğunu da İttihat ve Terakki Cemiyetinin Hükümetine yüklüyordu.¹⁷³ Damat Ferit Paşa verdiği bu beyanatla bir Ermeni soykırımını geçerli hale getiriyordu. Bir Türkün bu şekilde verdiği beyanat

¹⁷² Esat Uras, a.g.e., s.651

¹⁷³ Esat Uras, a.g.e., s.652

elbette diğer ülke temsilcilerine de cesaret verecek, onların da bu konuda daha şiddetli konuşmalar yapmalarına sebebiyet verecektir.

Osmanlı Hükümeti'yle yapılacak barış Antlaşmasının son şeklinin verileceği Spa Konferansı'nda (16 Temmuz 1920) Millerand tarafından dile getirilen şu görüşler ilgi çekicidir:

Müttefikler Türklerin diğer milletler üzerindeki hakimiyetlerine artık kesin olarak son vermek zamanının geldiğini açıkça görmektedirler. Son yirmi yıl içerisinde Ermeniler işitilmemiş vahşetlerle yok edilmişlerdir. Savaş sırasında Osmanlı Hükümeti'nin, cezalandırma, sürgün ve kötü muameleden ibaret olan zaferleri , geçmişte görülmüş olan hareketlerini kat kat aşmıştır. 1914 yılından beri Osmanlı Hükümeti, uydurma bir ihtilale dayanan akıl almaz bahanelerle erkek, kadın, çocuk 800.000 Ermeni'yi yok etmiş ve 200.000 Rum ile Ermeni'yi vatanlarından sürmüştür. Bu sebepler yüzünden müttefikler, Türk çoğunluğunun bulunmadığı araziye Türk baskısından kurtarmaya karar vermişlerdir.¹⁷⁴

İtilaf devletleri Wilson'a Ermenistan mandasını kabul etmesini ve Türk-Ermeni sınırını çizmesini talep etmişse de, General Harbord'un Anadolu'da yaptığı Ermenilerle ilgili araştırma raporunun¹⁷⁵ Ermeni görüşlerini ve tezlerini yansıtmaması üzerine, Wilson tarafından A.B.D. Senatosuna sunulup, oylanıp, reddedilmesi neticesi , mandayı kabul etmemiş, dolayısıyla itilaf devletlerinin uygulamak istedikleri oyun gerçekleşmemiştir.

Ancak Amerika'nın bu kararı sorunun sonu olmadı. Osmanlı Hükümeti 10 Ağustos'ta Sevr Antlaşması'na imza koyarken Doğu Anadolu'daki Ermenistan devletini tanımakla yüz yüze kalıyordu. Sevr Antlaşması'na Ermenilerle ilgili 88,89 ve 230. Maddeler konuldu. Bu maddeler şöyledir:¹⁷⁶

Madde 88: Türkiye öteki Müttefik devletlerin yaptığı gibi, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını bildirir.

Madde 89: Öteki bağıtlı yüksek taraflar gibi, Türkiye ile Ermenistan'da Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis Vilayetlerinde , Türkiye ile Ermenistan arsında sınırın saptanması işini A.B.D. Başkanı'nın hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararın olduğu kadar , Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askerden arındırılmasına ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırırlar.

Madde 230: Osmanlı Hükümeti 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde , savaş durumu sırasında

¹⁷⁴ Esat Uras, a.g.e., s.652

¹⁷⁵ Seçil Akgün, " Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk Ermeni İlişkilerinde A.B.D.'nin Rolü ", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu, s.336-344

¹⁷⁶ Veli Yılmaz, a.g.e., s.153

işlenen topluca ölümlerden sorumlu olan ve müttefik devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim etmeyi üstlenir.

İstanbul Hükümeti oldukça zor şartlar içeren Sevr Antlaşması'nı imzalamamak ve değiştirmek istediye de İtilaf Devletleri'nin 27 Temmuz 1920'ye dek imza için süre vermeleri üzerine 10 Ağustos 1920'de antlaşmayı imzalamak zorunda kaldı.

Sözde Soykırım Sorumlularının Yargılanması

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti ve müttefikleri açısından yenilgiyle sonuçlanması üzerine Enver, Talat ve Cemal Paşa'lar, beraberinde bazı ittihatçılarla beraber, 2 Kasım 1918'de yurdu terk etmişlerdi.¹⁷⁷ Bunun gerekçesi de yukarıda bahsedilen Sevr Antlaşması'nın 230. maddesi gereği işgalci devletlere teslim olmama düşüncesi olabilir.

1915 Mayıs'ında Ecmiyazin Katholikosu tarafından Amerikan Başkanı Wilson'a tehciri, sözde katliamı haber veren telgraf üzerine, İngiliz ve Fransız Hükümetleri bunun gerçekleşmesi halinde bu katliamların faillerini kişisel olarak sorumlu tutacaklarını ve suçlularını savaştan sonra bizzat kovuşturacakları yolunda bir beyanatta bulunmuşlardı.

İngiltere bu konuda sözünü tutmuş, Doğu Anadolu'da Rusya'nın yayılmasına karşı bir Ermeni devleti oluşturma politikası gereği Ermeni katliamının suçlularını yakalama sorumluluğunu üzerine almıştır. 25 Ocak, sonrada 9 Mart 1919'da İngiliz askeri makamları, Osmanlı polisine kendilerine Ermeni olayında en lekelenmiş kişiler olarak bildirilen belli sayıdaki kişileri tutuklattı. Bu kişilerin 67'si Osmanlı makamları tarafından, 29 Mayıs 1919'da İngiliz donanmasına teslim edildi ve hemen Malta'ya götürüldü. Doğrudan doğruya İngilizler tarafından yapılan tutuklamalarla göz altına alınanların sayısı 1920 Kasım'ında 144'e yükselmişti.¹⁷⁸

Ancak, Malta'da bulunan tutuklulara karşı İngilizler tarafından açılan dava tam bir başarısızlığa uğramış, 8 Şubat 1821 tarihinde, İngiliz savcılığı delil yoluğu nedeniyle sanıklara karşı dava başlatılamayacağı yolunda bir rapor göndermiştir. 1 Haziran günü Foreign Office, A.B.D.'nin kendilerine bu konuda yardımcı olmalarını istediye de,

¹⁷⁷ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s.566

¹⁷⁸ Georges De Maleville, a.g.e., s.76-77

“Malta’da tutuklu bulunan Türklere karşı kullanılacak nitelikte hiçbir kanıt rastlanmamıştır. ”, yanıtını almıştır. Sonunda 29 Temmuz 1921’de, İngiltere Kraliyet savcısı şu ifadelerle kovuşturamazlık kararı vermiştir. “ Şimdiye kadar, tutuklulara karşı suç kanıtlarının doğruluğunu gösteren hiçbir belge elde edilememiştir ve böyle kanıtların bulunabileceği pek de kesin değildir. ” ¹⁷⁹

İşgalci Avrupa devletlerinin politikasına uygun bir davanın soruşturulması için tüm koşullar uygunken, suçlu diye niteledikleri kişiler ve Osmanlı Arşivleri ellerindeyken, trajik olaylardan kurtulup sağ kalanlar mevcutken Ermeni soykırımı konusunda bu sonuca varılması ilginçtir. Nitekim, bir süre sonra Malta tutukluları bazı İngiliz savaş tutsağına karşılık yeni Türkiye Cumhuriyeti’ne iade edilmiştir.

Milli Mücadele Dönemi

Sevr Antlaşması’nın Anadolu topraklarında bir Ermeni devletine izin veren maddelerinin kabulüne ve uygulanmasına ilk karşı çıkan o zamanın Yıldırım Orduları Komutanı Mustafa Kemal olmuştu. Nitekim bir süre sonra ülkenin çeşitli yerleri galip devletlerce işgal edilmeye başlandı. Yunanlılar 15 Mayıs 1919’da İzmir’i işgal etmeye başlayınca mütareke dönemi fiilen sona ermiş oldu. Atatürk’ün 19 Mayıs 1919 ‘da Samsun’a çıkması ile artık bir dönem kapanıyor, Milli Mücadele dönemi başlıyordu. ¹⁸⁰

Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve çevresindeki devlet adamlarının ülke çıkarlarını korumada yetersizliği Mondros Mütarekesinden sonra devleti daha da kaosa sürüklemiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa’nın Torosları milli hudut göstererek doğu illerinin büyük bir kısmını Ermenilere bağışlamak suretiyle, Ermeni komitelerinin isyanlarını, katliamlarını göz önüne almayarak, Ermenilerin tehcirinin tüm sorumluluğunu dönemin Osmanlı Hükümetine yüklemesi affedilmez bir hataydı. Bu arada Paris Barış Konferansı’nda da Osmanlı Hükümeti tarafından verilen ikinci bildiride ise bir başka yanlış yapılacaktır: “ Ermenistan, yani Erivan Hükümeti itilaf devletleri tarafından tanındığı takdirde Osmanlı milletinin kabulüne dek hudut

¹⁷⁹ Georges De Maleville, a.g.e., s.77

¹⁸⁰ Sadi İrmak, *Atatürk Devrimleri Tarihi*, s.64

düzenleme görüşmelerini uygun görmektedir. Ayrıca, Ermenilerden yeni cumhuriyete göç etmek isteyenlere her türlü kolaylığı göstereceğiz. “¹⁸¹

Osmanlı Hükümetinin bu gafletine karşın Atatürk, gidilecek yolu şu şekilde ifade eder: “Bu durum karşısında alınacak tek bir karar vardı, o da Milli hakimiyete dayanan, kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak.”¹⁸²

Atatürk’ün önderliğinde Erzurum ve Sivas Kongreleri’nde Milli Mücadelenin hedefleri saptanmış ve tüm dünyaya ilan edilmiştir.

10-23 Temmuz 1919’da toplanan Erzurum Kongresi’nde alınan kararlar Ermenilerin Doğu Anadolu’da bir Ermenistan düşüncesine son verecek niteliktedir. Kongre beyannamesinde şu görüşlere yer verilecektir:

Mütarekenin imzalanmasından sonra gittikçe artan sözleşmeyi bozan davranışlar ve İzmir, Antalya, Adana ve yöresi gibi memleketimizin önemli parçalarının fiilen işgali ve Aydın ilinde yapılan dayanılmaz Yunan faciaları ve Ermenilerin Kafkas içinde sınırlarımıza kadar dayanan soykırım ve Müslümanların yok edilmesi politikasıyla istila hazırlıkları ve Karadeniz kıyısında Pontus hayalini gerçekleştirmek amacıyla hazırlıklar yapılması ve yalnızca bu amaçla Rusya kıyılarından akın akın göçmen adı altında gelen yabancı Rumların ve bu arada da silahlı eşkıya çetelerinin gönderilmesi ve çağırılması gibi olaylar karşısında kutsal vatanın parçalanma ve dağılma tehlikesi gören milletimiz hiçbir milli iradeye dayanmayan merkezi hükümetimizin bu acılara ve facialara çare bulamayacağına bu uğursuz örnekleri görerek inanmış ve bir çok etkenler karşısında belki daha acı ve sindirilmez, kabul edilmez kararlara da baş eğeceğinden çok kuşkulu bulunuyor.¹⁸³

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin katılımıyla toplanan kongrede şu kararlar alınmıştır.

- a) Trabzon ili, Canik Sancağı ve Doğu Anadolu illeri Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Elazığ, Van, Bitlis hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ayrılmaz bir bütündür.
- b) Her türlü işgal ve müdahaleyi , Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf sayacağımızdan hep birlikte yaşadığımız bütün Hristiyan unsurların Osmanlı kanunlarının teminatı altında bulunan müktesep haklarına saygılıyız. Bunların mal, can, ve ırzlarının korunması sağlanacaktır. Ancak Rum ve Ermenilerden dolayı veya dolaysız milli varlığımızı bozabilecek bir durum almalarına asla müsaade edilmeyecektir.
- c) Osmanlı Hükümetinin çökme tehlikesine karşı saltanatı ve islam halifeliğini sürdürmek esas olduğundan öteki illerle beraber ve bu olmadığı takdirde Doğu Anadolu vilayetlerince direnme ve savunma kabul edilmiştir.
- d) Osmanlı Hükümeti devletlerin baskısıyla buraları terk ve ihmal etme zorunluğunda kalırsa alınacak idari , siyasi, askeri durum tayin ve tesbit edilecektir. Doğu Anadolu illerinin Osmanlı Hükümetine bağlılığı ortadan kaldırılmak tehlikesi baş gösterdiği takdirde vatanımızı Rum ve Ermeni ayakları altında çiğnetmemek üzere derhal Doğu

¹⁸¹ Esat Uras, a.g.e., s.686

¹⁸² Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, (Ankara : Devlet Basımevi, 1938), s.12

¹⁸³ Genelkurmaybaşkanlığı, Atatürkçülük, (İstanbul: M.E.B.,1988), 1. Kitap, s.469,

Anadolu'da geçici bir idare kurulacaktır. Osmanlı kanunlarına göre işleyecek idareye bütün mülki ve asker reisler ve memurlar bu geçici idareye bağlanacaktır.

e) Heyeti Temsiliye tarafından tebligat yapılmadıkça muhacerat yasaktır. Heyeti Temsiliye Doğuda taarruza uğraması muhtemel bölgeleri şimdiden göz önünde bulundurarak halkın korunması, beslenmesi ve barınması bakımından gerekli önlemleri alacaktır.¹⁸⁴

4 Eylül 1919'da çalışmalarına başlayan Sivas Kongresi'nde Atatürk, açış konuşmasında özetle şunları söylemiştir:

Muhterem Efendiler,

Bilindiği üzere, milliyetler esasına dayalı vaatler üzerine 30 Ekim 1918 tarihinde itilaf devletleriyle mütareke imzalanmıştır. Milletimiz adilane bir barışa kavuşacağını ümit etti. Halbuki mütareke koşulları vatan ve milletimiz aleyhinde çeşitli suistimal ve saldırılarla uygulandı. İtilaf devletlerinden kuvvet alan ülkemizdeki Hristiyan unsurlar çılgınca harekete geçtiler. Batı Anadolu'da Yunanlılar yine itilaf devletlerinin kayıtsızlığıyla facialara sebebiyet verdiler.

Doğuda Ermeniler Kızılırmak'a kadar saldırı hazırlıklarına ve şimdiden hudutlarımıza kadar dayanan katliam siyasetine başladı. Karadeniz kıyılarımızda Pontus krallığı hayalinin gerçekleşmesine bile çalışıldı. Adana, Antep, Maraş ve Konya bölgesine kadar Antalya işgal ve Trakya'da işgal bölgesine dahil edildi.

Merkezi hükümet tüm bu davranışlar karşısında aciz kaldı. Bu nedenle de itilaf devletleri bu ülkede geleceğine sahip çıkacak bir güç ve milli irade olmadığı fikrine kapıldı. Bu nedenle cansız bir vatan kansız bir millet nele müstehak ise onların tatbikine koyuldu.

Efendiler, itilaf devletlerinin haksızlıkları ve merkezi hükümetin aczi karşısında milletimiz varlığını ispat fiili tecavüzlere karşı namus ve istiklalini bilfiil müdafaa hükmünü vermekle baş başa kaldı. Bilindiği gibi; Doğuda harbin her türlü sıkıntı ve acısını görmüş vatandaşlarımız, özellikle Ermenilerin vahşet ve zulmünden kurtulmak amacıyla Müdafaa-i Hukuku Milliye ve istiklali Hukuku Milliye Cemiyetleri meydana getirdiler. Diyarbakır ilimizde de Müdafaa-i Vatan Cemiyeti teşekkül etti.

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Paris Kongresi'ndeki „Anadolu'da Ermenilere soykırım yapıldığına dair, beyanı kongrece büyük teessüflerle okunmuş ve gerçeklerden uzak, memleket ve millet menfaatlerine aykırı bu gafilane tebliğin derhal tehzibi şiddetle kendisinden talep edilmiştir.¹⁸⁵

Manda fikrinin reddedildiği, ulusun tüm fertlerini milli mücadele birliği ve bütünlüğü düşüncesi altında toplayan kongrede, Mustafa Kemal kongre başkanlığına seçilmiş ve şu tarihi kararlar alınmıştır:

¹⁸⁴ Sadi Irmak, a.g.e., s.72-74

¹⁸⁵ Sadi Irmak, a.g.e., s.75-78

1. Bütün yurttaki Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri birleştirilerek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti haline getirilmiştir.
2. Erzurum Kongresinin seçtiği Heyeti Temsiliye'ye Sivas Kongresinde seçilen delegeler de katılarak yeni temsil heyeti artık vatanın bütünlüğünü temsil eder, formülüyle görevlendirilmiştir.
3. Yine Erzurum Kongresinde kararlaştırılan her türlü işgal ve mücadeleye karşı toptan direnme kararı perçinlenmiş ve daha genel bir anlama getirilmişti. Bu açıkça nereden gelirse gelsin, her türlü saldırıya karşı konulacak demektir.
4. Erzurum Kongresinde "Hükümetin baskı karşısında doğu illerini terk etmek zorunda kaldığı takdirde bir geçici idare teşkil edilecek" formülü genişletilmiş ve yurdumuzun herhangi bir parçasının terk veya ihmal halinde geçici bir idare kurulacaktır kaydı konmuştur. Bu suretle İstanbul hükümeti ve müttefikler karşısında Türkiye'nin bir devlet ve milli hükümet kuracağı açıkça belirtilmiştir.
5. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi zamanında hakimiyetimiz altında kalmış olan bütün topraklarımızın bölünmez ve parçalanmaz bir bütün olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁶

Atatürk, bu dönemde bir yabancı gazetecinin kendisine yönelttiği " Ermeni sorununun çözülmesi yolunda Erzurum, Van ve Bitlis illerinden belirli bir toprağın verilmesine razı olur musunuz? ", sorusuna " Osmanlı hududu haricinde kurulacak bir Ermenistan'ı memnuniyetle görüyoruz.", demiştir.¹⁸⁷

Erzurum ve Sivas Kongrelerinden sonra son Osmanlı Meclisi Atatürk'ün hazırladığı ve Felah-ı Vatan grubunun meclise sunduğu Ulusal And (Milli Misak) 28 Ocak 1920'de kabul ve ilan edilmiştir. Buna göre:

- a) 30 Ekim 1918'de müttefiklerin işgali altında kalmış olan toprakların geleceği ora halkının serbestçe bildirecekleri oylarına göre belirlenmelidir. Mütareke hudutları içerisinde kalmış olan ve dince, ırkça ve birbirlerine karşı sevgi, saygı ve fedakarlık duygularıyla dolu geleneklerine ve çevrelerine ve haklarına riayetli Osmanlı İslam çokluğu bulunan yerlerin tümü fiilen veya hükmen hiçbir sebeple bölünmez bir bütündür.
- b) Halkın serbest oylarıyla ana vatana katılmış olan Kars, Ardahan ve Batum için gerekirse yeniden halk oyuna başvurulmasını kabul ederiz.
- c) Batı Trakya'nın hukuki durumu halkının serbestçe verecekleri oya göre tesbit edilmelidir.
- d) İslam halifeliğinin ve Marmara'nın güvenliği her türlü müdahalenin dışında olmalıdır.
- e) Türkiye'deki azınlıkların hukuku civar memleketlerdeki Müslüman halkın aynı haklardan faydalanmaları şartıyla tarafımızdan güven altına alınacaktır.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Sadi Irmak, a.g.e., s.79-80

¹⁸⁷ İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, (Ankara:T.T.K. Yayını, 1989),

¹⁸⁸ Sadi Irmak, a.g.e., s.80-81

Misak-ı Milli'yi kabul eden Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin dağıtılması ve tüm milliyetçilerin tutuklanıp, Malta'ya sürülmesi üzerine fikri yapısı, kuruluş şekli ve kendisine tanıdığı hak ve yetkiler bakımından büyük bir inkılap kuruluşu olan Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmış ve böylece Türk Kurtuluş Savaşı'nın hazırlık aşaması tamamlanmış ve ulusal kurtuluş aşamasına geçilmiştir.

Lozan Konferansı ve Antlaşması'nda Ermeni Sorunu

Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarı ile sonuçlanması üzerine 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi yapıldı ve Türk Hükümeti itilaf devletleri tarafından 28 Ekim 1922'de Lozan'da yapılacak konferansa davet edildi.

Atatürk, 26 Ekim 1922'de Dış İşleri Bakanlığı'na seçilmesini sağladığı, Mudanya Sözleşmesi'ni de imzalayan İsmet İnönü'yü Lozan Barış Konferansı'nda Türk Baş Delegesi olarak görevlendirdi. Türk Heyetinde ayrıca Sağlık Bakanı Rıza Nur ve Hasan Saka beylerin yanı sıra 21 müşavir, 2 basın müşaviri ve 10 tercüman da bulunuyordu. 21 Kasım 1922'de İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'un başkanlığında çalışmalarına başlayan konferans öncesi konferansta izlenecek yol hususunda Türk heyetine verilen direktif şu şekildedir:¹⁸⁹

- 1- Ermeni sınırı söz konusu olamaz. Olur ise görüşmelerin kesilmesi gerekir.
- 2- Irak sınırı Musul Vilayetini kapsar. Petrol ve diğer imtiyazlar konusunda İngilizlere bazı ekonomik çıkarlar sağlanabilir.
- 3- Suriye sınırı Hatay'ı içine alarak, Müslimiye, Meskene ve sonra Fırat yolu ile Dirizor'dan Musul Vilayeti Güney sınırına ulaşır.
- 4- Adalar: Duruma göre hareket edilecek ve kıyılarımıza çok yakın adalar ilhak edilecek, başarı sağlanamazsa Ankara'dan sorulacak.
- 5- Trakya batı sınırı : 1914 sınırının elde edilmesine çalışılacak.
- 6- Boğazlar'da asker bulunması kabul edilemez. Eğer bu konudaki görüşme uzarsa Ankara'ya bilgi verilecek.
- 7- Kapitülasyonlar kabul edilemez.
- 8- Azınlık esası mübadeledir.
- 9- Dünyu Umumiye (Genel Borçlar)' nin Türkiye'den ayrılan ülkelere dağıtımı, Yunanlılara devri, yani tamirata karşılık tutulması, olmadığı takdirde yirmi yıl ertelenmesi. Dünyu Umumiye idaresi kalmayacaktır. Güçlükler çıkarsa sorulacaktır.
- 10- Ordu ve Donanmayı sınırlandıran konular olmayacaktır.
- 11- Yabancı kurumlar Türk kanunlarına uyacaklardır.
- 12- Türkiye'den ayrılacak memleketler için Milli Misak'ın özel maddesi yürürlüktedir.
- 13- Cemaatler ve İslam vakıfları Hukuku, eski anlaşmalara göre sağlanacaktır.

¹⁸⁹ Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973), s.529-531

Konferansta itilaf devletleri ile Türkiye arasındaki tüm sorunların masaya yatırılacağı haberi alınınca Ermeniler de harekete geçerek konferansla ilgili hazırlıklara başlamışlardı. Ermeni temsilci Hadisyan bu faaliyetleri şu şekilde özetler:¹⁹⁰

1. Son bir defa daha İngiltere, Fransa, İtalya, Yugoslavya ve Yunanistan'a Ermeni istekleri konusunda müracaat edildi.
2. Ermeni milletine yakınlık gösteren tüm devletler harekete geçirildi. Amerika, Avrupa ve Hindistan'ın çeşitli yerlerinden bu kuvvetler, Lozan Konferansı'nda etkili olmak gayesiyle seslerini yükselttiler.
3. Türk temsilci heyetiyle görüşebilmek için araçlar, çareler arandı.
4. Bize dost olan bütün yabancı kuruluşların Ermeni davasını savunmak için , temsilcilerini Lozan'a göndermeleri sağlandı.
5. Tarafımızdan, heyetimizin Lozan Konferansı'na yetkili üye olarak katılımının kabulü için müracaatlar yapıldı. Ermeni Cumhuriyeti heyetinden Aharonyan ve Hadisyan, milli heyetten de Noradunkyan ve Genel Sekreter Leon Paşalyan Londra'ya gönderildi.

Ermenilerin konferanstan beklentileri şu maddeler üzerinde yoğunlaşmaktaydı:

- 1- Konferans, birleşik ve bağımsız bir Ermenistan'ın gerçekleşmesini sağlamalı,
- 2- Bu mümkün olmadığı takdirde geçici bir çözüm olarak Milli Ocağın (Ermeni Yurdu'nun) kurulması gerçekleştirilmeli,
- 3- Lozan Konferansı'na kabulleri ve katılmaları mümkün kılınmalıdır.

Ermeni Heyeti Başkan vekili Hadisyan, Konferans öncesi İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetlerine birer mektup yazarak heyetlerinin konferansa katılabilmesi hususunda yardımlarını talep etti. Hadisyan'ın mektubu özetle şöyledir:¹⁹¹

Sevr Antlaşması'nın onaylanmaması sebebiyle Ermeni Milleti ıstıraplar içerisinde. Paris Konferansı neticesi 1922 Mart'ında yayınlanan resmi raporda " Ermenilerin savaşa girmelerinin kendilerini ağır felaketlere uğratmış olması itibariyle vaziyetleri özel olarak göz önüne alınmalıdır. Milletler Meclisinin yardımıyla Ermeni Milletinin arzularının gerçekleşmesi ve bir milli ocak kurulması için tedbirler düşünülecektir." Denilmekte idi. Resmen ifade edilmiş olan bu ıstıraplar ve felaketler şimdi o dereceye varmıştır ki, Ermeni sorununun çözümünde yeni bir gecikme, Ermeni milletinin geleceğini mahvedebilir. Ermeni Milleti yakın doğu için toplanacak ilerdeki konferansın Ermeni sorununu da yüksek insanlık ve gerçekçilik prensipleri içinde çözümleneceğinden bir an bile şüphe etmez. Ermenilerle savaş alanında beraber bulunmuş olan müttefik devletler tarafından bir çok defalar Ermeni Milletine yapılan parlak vaatleri ve bütün bu gerçekleri göz önüne alarak Ermeni Cumhuriyeti temsilcilerinin kongreye girmelerine izin verilmesini sizden rica etmekle şeref duyarım.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Ermeniler Lozan Barış görüşmelerine önce taraf olarak, bunda başarılı olamayıp güvendikleri batılı devletlerden vaat edilen desteği göremeyince de yardımcı ve gözlemci olarak katılmak için çaba harcamışlardır. Ermenilerin barış görüşmelerinin içinde yer almayı bu denli

¹⁹⁰ Esat Uras, a.g.e., s.706

¹⁹¹ Esat Uras, a.g.e.,s. 710

istemelerinin sebebi, hala Türk topraklarından bir parça koparabilme ümidiydi. Bu teşebbüsün başarılı netice vermemesi üzerine bir Ermenistan olarak istenen toprak, önce bir Ermeni yurdu, daha sonra da niteliği tam manasıyla belirlenemeyen Ermeni Ocağı haline dönüşmüştür. Konferansın 12 Aralık 1922 günkü oturumunda söz alan İngiltere Başdelegesi Lord Curzon bu konuda şunları dile getirecektir:¹⁹²

Ermenilerin kuşaklar boyunca katlandıkları ve uygar dünyanın dehşet ve acıma duygularını üzerlerine çeken çok büyük acılar yüzünden değil, fakat gelecekleri bakımından kendilerine özel olarak verilmiş sözler yüzünden de özellikle göz önünde bulundurulmaları gerekir. Şimdi bir Sovyet Cumhuriyeti olan eski Rus vilayeti Erivan'da bana söylediklerine, aşağı yukarı 1.250.000 nüfuslu, fakat her yerden gelmiş göçmenlerle çoktan dolmuş taşmış ve daha kalabalık bir nüfus kabul edemeyecek durumda bulunan, bir sözde Ermeni Devleti vardır.

Öte yandan, Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum'un Ermeni nüfusu neredeyse yok olmuştur. Türkiye'nin Asya'daki ülkesinde bir zamanlar üç milyona varan Ermeni nüfusundan, şimdi ancak 130.000 kişi kalmıştır. Yüz binlercesi Kafkasya'ya, Rusya'ya, İran'a ve komşu bölgelere sığınmak üzere dağılmışlardır. Bu nedenle, Türkiye, Asya'daki ülkesinin bir yerinde Ermeniler için, bunların diledikleri bir toplanma merkezi bulmalıdır.

Olup bitenler, belki bu umudun gerçekleştirilmesi bir zamanlar olduğundan daha zorlaştırmış bulunabilir. Fakat biz, Türk temsilci heyetinin bu konuya ilişkin görüşlerini öğrenmekten memnurluk duyacağız."

Ermeni isteklerine Türk tarafının verdiği olumsuz yanıtlar karşısında Ermeni temsilciler bu isteklerini genel kurula sunma olanağını bulamamışlar ve bir alt komisyonda dinlenilmelerine razı olmuşlardır. Bu da Türk Delege Heyetinin bulunmadığı bir toplantıda gerçekleşmiştir.

Ermeni delegeler, savaş sonunda 700.000 kadar Ermeni'nin çeşitli ülkelere dağılmış olarak yurtsuz kaldığını, bu nedenle bunlara uygun bir toprak tahsisini talep etmişlerdir. Bu 700.000 kişiden 345.000 kadarının Kafkasya'da, 140.000 kadarının Suriye'de, 120.000 kadarının Yunanistan ve Ege adalarında, 40.000 kadarının Bulgaristan'da, 50.000 kadarının İran'da ve geri kalan 15.000 kadarının da çeşitli ülkelere dağılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁹³

İngiltere adına Konferansa katılan Baş Delege Lord Curzon ve onunla benzer görüşleri paylaşan İtalyan ve Fransız delegeler, takdimini üstlendikleri Ermeni toprak

¹⁹² Seha I. Meray, **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar, Belgeler**, (Ankara: Ankara Üniversitesi, S.B.F. yayını, Tk.1, c.1, Kit.1, 1969 ", s.183-184

¹⁹³ Kemal Taran, a.g.e., s.197

talebini mümkün olduğunca yumuşak ve duygusal bir anlatış içinde sunmuşlar ve Türkiye'nin bu ricayı geri çevirmeyeceğine inandıklarını ifade etmişlerdir. Ancak konferansta Türkiye'yi temsil eden İsmet İnönü, dile getirilen görüşlere şu şekilde yanıt vermiştir:

Türkiye'de kalmak isteyen Ermeniler kendilerine karşı iyi düşüncelerle dolu ve geçmişteki olayları unutmaya hazır olan Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türkiye ülkesinin parçası olan bir toprağın Ermeni yurdu kurulmak üzere Türkiye'den ayrılması Türkiye'nin bölünmesine yeni bir girişim olacaktır. Bu girişimler meşru değildir ve defalarca ispat edilmiştir. Türkiye'nin doğu vilayetlerinde veya Kilikya'da, Türk çoğunluğunun bulunmadığı ve her ne yoldan olursa olsun anayurttan ayrılacak bir karış toprağı yoktur.”¹⁹⁴

Lozan Barış görüşmelerinden sonuç alamayacaklarını gören Ermeniler Lozan'da bulunan Rusya Dış İşleri Bakanı Çiçerin'e başvurmuşlardır. Çiçerin de “ Ukrayna'nın belirli sayıda Ermeni göçmeni kabul edebileceği ve Türkiye Ermenilerinden göç edeceklerin de Kırım'da Volga nehri kıyılarında ve Sibiry'a da yer verilebileceğini” ifade etmiştir.

Lozan Barış Antlaşması, Ermeniler hakkında hiçbir hüküm ve işaret içermeksizin 23 Temmuz 1923'de imzalanmıştır. Kongre öncesi temas, tartışma ve görüşmeler Ermenilerin bu tarihe dek kimler tarafından, niçin desteklendiğini, arka çıkıldığını, Osmanlı Devleti'ni hedef göstererek Ermenilere neler vaat ettiklerini gözler önüne serer niteliktedir. Ancak Lozan Konferansı hem Avrupalı devletler için, hem de Ermeniler için her iki tarafın da isteklerinin gerçekleşmediği bir netice ile sona ermiştir.

Lozan Konferansı'nda umduklarını bulamayan Ermeniler konferanstan ayrılırken konferansa katılan devlet temsilcilerine bir bildiri verdiler. Bu bildirinin bir bölümünde şu ifadeler yer verilmektedir:

Ermeni sorununun çözülmemiş olarak kalmasının Ermenilerin durumunu daha da kötü bir hale getirmiş olduğunu göz önüne koymak isteriz. Büyük devletler Türkiye'deki Ermenilerin kurtarılmaları hakkında yalnız siyasi ve insani açıdan değil, Ermenilerin I. Dünya Savaşı'nda itilaf devletleri için ve bu devletlere karşı göstermiş olduğu pek çok hizmetlerden ötürü verdikleri sözleri de hatırlatırız...”¹⁹⁵

Bu ifadeler Ermenilerin büyük devletlerce bir maşa olarak kullanıldığını gözler önüne sürer niteliktedir.

¹⁹⁴ Seha L. Meray, a.g.e., s.211

¹⁹⁵ Esat Uras, a.g.e., s.742

Ermeni İddiaları

Her 24 Nisan geldiğinde gazetelerde şu tür başlıklarla karşılaşırız : “ Ermeni tasarısına ret ”¹⁹⁶, “ İsrail’de Ermeni soykırım iddiası müfredata alınıyor ”¹⁹⁷, “ Yine o senaryo. Yıllardır sözde soykırım yaygarasıyla Türkiye’nin önünü kesmek isteyen Ermeniler yine sahneye çıktı. Gösterilerde PKK lehine sloganlar atıldı.”¹⁹⁸

24 Nisan, I. Dünya Savaşı’nın başlamasından bir yıl sonra, yani 24 Nisan 1915’de, Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapması neticesi Osmanlı Devleti’nin Ermeni komite liderlerini tutukladığı ve savaş bölgelerindeki Ermenilerin tehcirine karar verildiği tarihtir. Bizi, “Ermeni Sorunu “ üzerinde bir tez çalışmasına iten en önemli sebep, bu gazete başlıklarıyla, günümüzün deyimiyle İnternet’te sörf yaparken karşılaştığımız Ermeni soykırımı iddialarıdır.¹⁹⁹ Şimdi bu iddiaları inceleyelim ve Bu iddiaların doğruluk durumunu ortaya koymaya çalışalım.

İddia 1- 24 Nisan 1915’de İstanbul’da yaşayan 600 Ermeni lideri, yazarı ve düşünürü tutuklandı, sürgün edildi ve öldürüldü.Yine aynı gün, 5.000 fakir Ermeni sokaklarda ve evlerinde katledildi.Bu büyük trajedi yeryüzündeki tüm Ermeniler tarafından soykırım günü olarak anılmaktadır.

Yanıt 1- Osmanlı Hükümeti seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar Anadolu’nun çeşitli yerlerinde meydana gelen Ermeni isyanlarına karşı yalnız mahalli tedbirler almakla yetinmiştir.Van’ın düşmesi ve Rus ordusunun doğudaki illerimiz üzerine yürümeleri sırasında onlara öncülük eden Ermeni gönüllü intikam alayları tarafından Müslüman halk merhametsizce yok ediliyordu. Dönemin Osmanlı Hükümeti hem Ermeni Patrikliğine, Ermeni milletvekillerine ve hem de komite başkanlarına, ordu; vatan savunmasıyla uğraşırken isyanlara, saldırılara ve cinayetlere devam edildiği takdirde şiddetli tedbirler almak zorunda kalacağını bildirdi.²⁰⁰ Bu uyarılara rağmen Ermenilerin faaliyetlerine devam etmesi ve Van’ın düşürülmesi, Bitlis, Muş,Erzurum, Zeytun, Sivas bölgesindeki isyanlar, saldırılar üzerine hükümet, orduyu korumak için

¹⁹⁶ Yeni Binyıl, 23 Şubat 2000, s.8

¹⁹⁷ Milliyet, 20 Nisan 2000, s.12

¹⁹⁸ Star, 25 Nisan 2000, s.16

¹⁹⁹ <http://www.cilicia.Com./Armenia/files/info.h>

İnformation “

²⁰⁰ Esat Uras, a.g.e., s.605

”The Armenian Genocide – General

harekete geçmek zorunda kaldı. 24 Nisan 1915’de hala serbestçe çalışan komite merkezlerini kapattı. Osmanlı Hükümeti Ermeni komitelerinin ve olaylara yön veren kişilerin tutuklanmasını isterken, evlerinde kalmaları uygun olmayan kişilerin de kaçmalarına fırsat vermeden uygun bir yerde toplanmasına karar vermiştir. Bulunan bütün belgelerin incelenmesinden sonra suçlu bulunan kimselerin askeri mahkemeye sevk edilmesi istenmiş, tutuklama emrinin komitelerin yayılmasına karşı bir tedbir olduğu, bunun, Müslüman ve Ermenilerin birbirlerini katletmelerine yol açacak bir şekilde uygulanılmasından kaçınılması gerektiği vurgulanmıştır.²⁰¹ Hükümetin burada yaptığı, Ermeni eylemlerinin ve faaliyetlerinin bu komiteler ve elebaşları tarafından yönlendirilmesini önlemekten başka bir şey değildi.

Osmanlı Hükümeti, genel güvenliğin sağlanması için aldığı tedbirler sayesinde herhangi bir çatışmaya meydan vermeksizin Ermenilerin komite faaliyetlerini askıya almıştır. Diğer yandan İstanbul’da oturan 77.735 Ermeni’den sadece ülke aleyhine bu faaliyetlere katılan 2.345 kişi tutuklanmıştır.²⁰² Bu tutuklama kararları geride kalan diğer Ermeniler için de bir hareket niteliği taşımıyordu. Bununla beraber tutuklanarak tehcire tabii tutulan bu kişilerden bazıları, Türkler için de geçerli olan savaş koşullarının olumsuzlukları nedeniyle yaşamlarını kaybetmiş olabilir. Bunlar için de net bir rakam vermek mümkün değildir. Öte yandan Ermeni milletvekilleri ve aileleri tehcir harici bırakılmış, ihraç olunacak subay ve sıhhiye subayları ve Ermeni askerlerinin ailelerinin bulundukları yerde bırakılarak gönderilmemeleri emredilmiştir.

Ermeniler, dışardan tahrik edilmediğinde yüzyıllar boyunca Türklerle beraber barış içerisinde yaşamışlardır. Bu, Ermeni komite liderlerinin Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalama arzusundaki İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlerin gizli amaç ve çıkarları için Ermeni halkını kullanmalarına izin vermişlerdir. Dolayısıyla, Ermeni felaketinden tüm Türk ulusunu sorumlu tutmak ve asıl suçlu olan bu devletlerle Ermeni komite liderlerini görmezlikten gelmek herhalde insafli bir davranış olamaz.

İddia 2- Ermeni soykırımı Osmanlı İmparatorluğunun 1915-1916 dönemindeki “Genç Türk Hükümeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan 2.000.000 Ermeni’nin 1.500.000’u soykırıma tabi tutulmuştur.

²⁰¹ Salahi R. Sonyel, a.g.e., s.40

²⁰² Esat Uras, a.g.e., s.608

Yanıt 2- Osmanlı kayıtlarında 1893, 1905 ve 1914 nüfus kayıtları şu şekildedir.²⁰³

1893 sayımına göre genel nüfus 17.5 milyon, Ermeni nüfusu 1.160.000

1905 sayımına göre genel nüfus 21 milyon, Ermeni nüfusu 1.175.000

1914 sayımına göre genel nüfus 18.5 milyon, Ermeni nüfusu 1.300.000

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'deki Ermeni nüfusu en cömert tahminle 1.500.000 olarak tahmin edilmektedir.²⁰⁴ Ermenilerin bir kısmı misyonerler vasıtasıyla Amerika'ya göç etmiş, bir kısmı da Rusya'ya geçmiştir. Öte yandan savaş bölgeleri haricinde kalan ve isyan faaliyetlerine katılmayan Ermeniler normal yaşamlarına devam etmişlerdir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere son ferdine kadar tüm Ermenilerin soykırıma tabii tutulduklarından bahsetmek gerçeklerle bağdaşmasa gerek.

Türklerin tahminlerine göre tehcir sırasında telef olan Ermeni sayısı 200.000 ile 300.000 arasındadır. 1920'de Fransızlar tarafından yapılan bir soruşturmada da Türk halkı ve ordusunun tehcir edilenlere karşı doğru muamelede bulundukları, fakat Ermenilerin, Osmanlı devletine karşı ayaklanarak silah kullanmaları, Birinci Dünya Savaşı'na katılmaları, tehcir esnasında savaşın az gelişmiş bölgelerde sebep olduğu kıtlık, hastalık, uzun yürüyüşlerin getirdiği yorgunluk, seri iklim değişiklikleri ve çapulcuların zengin konvoylara yaptıkları saldırılar sonucunda 500.000 kadar Ermeni'nin telef olduğu sonucuna vardı.²⁰⁵

Tabii burada bir başka ilginç nokta, Türk tarafının kayıplarının ve diğer ülkelerde meydana gelen bu tür hadiselerin hiç gündeme gelmemesidir. Sadece savaş sırasında ve sonrasında soykırımı inceleme amacıyla gelen gözlemciler bu tür gerçeklerle karşılaşmış ve bunu ülkelerine duyurma gereğini duymuşlardır.

Bu amaçla Anadolu'ya gönderilen İngiliz Binbaşı Noel, 1919 Mart'ında kaleme aldığı bir raporda şunları yazmıştır:

Rus ordusunca ve 1916 yılı ilkbahar ve yazında bu refakat eden Ermeni gönüllü alayları, yakılan bölgede yaptığım üç aylık gezi sonunda, hiç çekinmeden diyebilirim ki, Türkler, kendi düşmanlarına karşı, kendi aleyhlerinde yapılan iddialar kadar güçlü iddialar öne sürebilirler... Yerel sakinlerin ve görgü sahiplerinin tanıklıklarına göre, Ruslar kendilerine eşlik eden Nestoryan ve Ermenilerce kışkırtılarak ellerine düşen sivil halka mensup her

²⁰³ Kemal Taran, a.g.e., s.188

²⁰⁴ Salahi R. Sonyel, a.g.e., s.32

²⁰⁵ Salahi R. Sonyel, a.g.e., s.33

Müslüman'ı, ayırım yapmadan öldürmüş ve kesmişlerdir. Rowanduz kentinin ortadan kaldırılması ve sakinlerinin toptan kıırma tabi tutulması tipik bir örnek olarak gösterilebilir. Rowanduz ve Neri ilçelerinden geçen bir gezginci, Hristiyan'ların Müslümanlara karşı işlemiş oldukları vahşetin geniş ve toplu belirtilerini görür.²⁰⁶

A.B.D. Başkanı Wilson tarafından , Sevr Antlaşması'na göre kurulacak Ermenistan'ın sınırlarını tesbit ve mandasını kabul edip etmemeyi tayin etmek için bu görevle Anadolu'ya gönderilen General Harbort ve heyeti , ülkeyi üç ay kadar gezdikten sonra , memleketine 10 Ekim 1919 tarihli şu raporu yollar:

Söz konusu bütün bölgeleri gezdik. Yerlerinden çıkarılan Ermeniler yavaş yavaş ve hiç korku duymadan geri dönüyorlar.Bütün seyahatimiz boyunca Türklerin Ermenileri öldürmek istediklerine dair bir işaret görmedik. Üç ay önce Ermenilerden tek bir adam kalmayınca kadar kesildiğini duymuştuk. Duyduklarımızın hiç biri doğru değil. Zaten bu katliamı her zaman şüphe ile karşılamıştım.²⁰⁷

Burada ilave edilmesi gereken bir diğer konu da sadece Ermenilerin yerlerinin değiştirilmediğidir. Osmanlı İç İşleri Bakanlığı'nın 4 Ekim 1916 tarihinde Başbakanlığa sunduğu rapora göre Birinci Dünya Savaşı esnasında bulundukları toprakları terk ederek (Muş, Erzurum, Trabzon, Rize, Bitlis ve Erzincan'dan) mülteci durumuna düşen Müslümanların sayısı 702.900'e ulaşmıştı.²⁰⁸ Devlet bir yandan Türklerin Anadolu'nun değişik yerlerine yerleştirilmesiyle uğraşırken, Ermenilerin savaş bölgeleri dışarısına çıkarılması da o günün elverişsiz koşullarında önemli bir sorun teşkil etmiştir.

İddia 3- Ermeni soykırımı ; Mehmet Talat Paşa, İsmail Enver Paşa ve Ahmed Cemal Paşa idaresindeki İttihat ve Terakki Partisi tarafından planlanmış ve bir sistem dahilinde gerçekleştirilmiştir.

Yanıt 3- Andonian isimli Ermeni yazarın da katıldığı Ermeni iddialarına göre, güya, dönemin İttihat Terakki Hükümeti adına Başkomutan Vekili ve Harbiye Bakanı Enver Paşa, askeri komutanlara gönderdiği şu şifreli mesajla Ermenilerin katledilmesini istemiştir:

²⁰⁶ Salahi R. Sonyel, *Tehcir ve Kıırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hristiyan Dünyasını Nasıl Aldattı?*, (Ankara: T.T.K. Yayını,1977), s.151

²⁰⁷ Kemal Taran , a.g.e., s.193

²⁰⁸ Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terörü, Gelişimi ve Analizi*, s.31-32, İstanbul, 1987

Mevcut durum nedeniyle, Ermeni ırkının bütünüyle yok edilmesi bir imparatorluk iradesiyle kararlaştırılmıştır. Bu konuda aşağıdaki eylemler yapılacaktır.

1. Beş yaşındaki çocukların dışında Osmanlı vatandaşı olan, ülkede oturan ve Ermeni ismi taşıyan bütün başıbozuklar (asker olmayanlar) şehirlerden çıkarılmalı ve öldürülmelidir.
2. İmparatorluk ordusunda hizmet görenlerin hepsi, bir kazaya yol açmaksızın, askeri birliklerinden ayrılmalı ve gözlerden uzak bir şekilde kurşuna dizilmelidir.
3. Ordudaki subaylar, haklarında yeni bir karar alınıncaya değin, depolara kapatılacaklardır.

Bu üç hüküm her ordu komutanlığına iletdikten 48 saat sonra , uygulanmaları konusunda yeni bir bildirimde bulunulacaktır. Bu nedenle kaçınılmaz olan hazırlıklar dışında hiçbir harekete başvurulmaması.

Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver²⁰⁹

Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin yerlerini değiştirmesine katliam teşhisini koyan itilaf devletleri ve özellikle İngiltere ve Fransa, bu yer değiştirmenin uygulanmasını bile beklemeden 1915 Mayıs'ında katliam sorumlularını cezalandıracaklarını açıklamışlardı. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesini takiben itilaf devletleri daha önce verdikleri sözü tutarak bazı Türkleri tutuklamışlar ve Malta'ya sürmüşlerdir. Ama gerçek bir suç delili bulamamışlar, eylemlerini İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserliğinin bazı Ermeni tanıkların ifadelerine, İttihat Terakki'ye muhalif bazı gazetelerin yayınlarına ve İngiliz subaylarının iddialarına dayandırmışlardı. İngiliz komiserliği eklediği yazıda bilgi toplanmasında başlıca kaynağın Ermeni patrikhanesi olduğunu bildirmek durumunda kalmıştır. Bu durum, zannederiz Ermeni iddialarının ne kadar gerçekçi olduğunu göstermektedir. Ermeniler veya Ermeni patrikhanesi kendilerine “ Katliam oldu mu ? “, diye sorulduğunda herhalde “ Hayır olmadı “, demeyeceklerdir.

Delillerin yeterli bulunmaması üzerine İstanbul ve İngiliz işgali altındaki bölgelerde gerektiğinde zor da kullanarak delil toplanmaya çalışılmış, Türk arşivlerine de el konulmuştur. Buna rağmen Malta'ya sürülen dönem yetkilileri aleyhine onların yargılanmalarını sağlayacak elle tutulur bir delil bulunamamıştır. İşgal altındaki İstanbul'da her türlü olanak ellerinin altındayken, itilaf devletlerinin Ermeni soykırımıyla ilgili resmi belgelere ulaşamaması, ciddi bir delil bulunamaması, Ermenilerin İttihat Terakki yönetimi, dolayısıyla Enver, Talat ve Cemal Paşa

²⁰⁹ Şinasi Orel, Süreyya Yuca, a.g.e., s.82

hakkındaki planlı soykırım iddialarını geçersiz kılmaktadır. Kaldı ki, tam bir savaş ortamında, tüm Dünya'nın gözleri Osmanlı Devleti'nin üzerindeyken, ülke içerisindeki misyonerlerin ve yabancı devlet temsilcilerinin şahit olabileceği böyle bir soykırıma karar verilmesi ve uygulanması herhalde pek gerçekçi olmayacaktır. Burada asıl soykırımı Doğu Anadolu'da çoğunluğu sağlamak gayesiyle bölgedeki Türkleri katleden ve başka bölgelere göç etmelerine sebebiyet veren Ermeniler yapmışlardır. 1916'da Trabzon, Van, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Muş, Sivas ve Elazığ'dan Ruslar ve Ermeniler yüzünden diğer bölgelere göç etme durumunda kalanların miktarı yaklaşık 1 milyon olup toplu öldürülme olayları da gerçekleşmiştir.

İddia 4- Ermeni soykırımı Osmanlı Hükümeti tarafından belli bir sistematik içerisinde gerçekleştirilmiştir. Buna göre;

- a) Önce ordudaki Ermeniler silahsızlandırılıp öldürüldüler,
- b) Sonra, Ermeni politikacıları ve entelektüel liderleri 24 Nisan'da tutuklandı ve öldürüldü,
- c) En sonunda, kalan Ermeniler tutuklanarak yer değiştirme kararıyla çöldeki Jerablus ve Deir ez-Zor'da yakıcı güneş altında açlık ve susuzluktan ölüme terkedilmişlerdir,

Mart ayında, kendilerinden yiyecek ve su esirgenen bu Ermenilerin çoğu başlarındaki Türk muhafızlar tarafından öldürülmüşlerdir. Trabzon'daki Türk yetkililer bunu rutin bir eylem olarak değerlendirmişlerdir

Yanıt 4- a) 1908 Anayasası, daha önce askere alınmayan Ermenilerin de orduda silah altına alınmalarını temin ediyordu. Savaş başlayınca askere alınan bu Ermeni askerler, Ermeni komitelerinin de telkiniyle ordudan kitle halinde firar etmeye başladılar. Osmanlı ordusundan kaçan Ermenilerin Rus ordusuna katılmasıyla İttihat ve Terakki Hükümeti, geri kalanların da sadakatinden şüphe ederek onları iş taburlarına sevk etti ve silahlı birlik konumundan çıkardı. Daha önce veya bu tedbirlerden sonra ordudan kaçarak gönüllü alayları teşkil eden Ermeniler 1915 Nisan'ında Van'ı işgal

edip Van halkını katliama tabii tuttuktan sonra şehri Haziran ayında Ruslara teslim ettiler.²¹⁰

Yukarıdaki açıklamalar Türk ordusundaki Ermeni askerlerin niçin silahsızlandırıldığını yeterince izah etmektedir. Kabul etmek gerekir ki, hiçbir devlet, hiçbir ordu bir savaş durumunda kendi bünyesindeki askerlerin kaçmalarına göz yumarak yeni düşmanlar yaratmak istemez. Yeni düşman diyoruz, çünkü ordudan firar eden bu Ermeniler düşman saflarında yeniden Türk askerinin karşısına dikilmişlerdir. Dolayısıyla, bu şekilde silah bıraktırılan Ermeni askerlerin öldürülmediği, ancak karşı tarafa geçtiğinde bir çatışma ortamında insan kayıplarının meydana geldiği düşünülebilir.

b) Ermeni komite liderleri ve Ermeni hareketine yön veren kişilerin tutuklanmasıyla ilgili bilgileri yukarda vermiştik.

c) İttihat Terakki Hükümeti, tutuklanan ve savaş mntıkalarına yakın bölgelerde oturan Ermenilerin bir kısmını ordunun hareketini zorlaştırır davranışlarda bulunmaları, yöre halkına saldırılarda bulunmaları ve asilere yataklık etmeleri üzerine Van, Bitlis, Erzurum, Adana, Mersin, Maraş, Halep, Hatay ve İskenderun'daki Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesine karar vermiştir. Bunu yaparken de yer değiştirilen ahalinin gidecekleri yere rahat bir şekilde, can ve mal güvenlikleri sağlanarak , beslenme ihtiyaçları giderilerek nakledilmeleri Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılmıştır. Yine, yer değiştirmenin uygulanması hususunda Hükümetin ilgililere bildirdiği şu iki talimat bu konuya ne kadar özen ve hassasiyet gösterdiğini sergilemektedir.

1- Göç edenlerin gerek kamplarda, gerek yolculuk esnasında bir saldırıya uğramaları halinde saldırganlar derhal tutuklanarak, Divanı harbe sevk edileceklerdir.

2-Göç edenlerden rüşvet veya hediye alanlar ya da tehdit ile kadınları iğfal edenler , onlarla gayri meşru ilişki kuranlar derhal görevden alınıp, Divanı harbe sevk edilerek, ağır şekilde cezalandırılacaklardır.²¹¹

Hükümetin yer değiştirmenin uygulanması aşamasında gösterdiği bunca özen ve hassasiyete rağmen bazı olumsuzluklar da meydana gelmiştir.

²¹⁰ Kamuran Gürün, s.259

²¹¹ Kamuran Gürün, a.g.e., s.282

“- Ermenilerden zararlı kişilerle komite başlarının uzaklaştırılma ve tutuklanmaları hakkındaki talimat bazı yerlerde yanlış anlaşılmış, suçlu olmayan kişiler tutuklanmıştır.

- Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerden 500 kişilik bir kabile Erzincan ile Erzurum arasında aşiretler tarafından öldürülmüştür.²¹²

Bunun üzerine Hükümet yer değiştiren Ermenilerin can güvenliklerinin korunması, öldürme veya öldürülmeyle sonuçlanacak olaylara meydan verilmemesi hususunda ilgilileri uyarmış, bu konuda özen göstermeyenlerle suç işleyenleri mahkemelere sevk etmiştir. Bu konuda örfi idare mahkemesine verilenlerin sayısı şöyledir :²¹³

Sivas Vilayetinden	648 kişi
Elazığ Vilayetinden	22 kişi
Diyarbakır Vilayetinden	70 kişi
Bitlis Vilayetinden	25 kişi
Eskişehir Mutasarrıflığından	29 kişi
Şebinkarahisar Mutasarrıflığından	6 kişi
Niğde Mutasarrıflığından	8 kişi
İzmit Mutasarrıflığından	33 kişi
Ankara Vilayetinden	32 kişi
Kayseri Mutasarrıflığından	69 kişi
Suriye Vilayetinden	27 kişi
Hüdavendiğar Vilayetinden	12 kişi
Konya Vilayetinden	12 kişi
Urfa Mutasarrıflığından	189 kişi
Canik Mutasarrıflığından	14 kişi

²¹²The Turkish Republic Prime Ministry, Directorate of Ottoman Archives, **Armenians in Ottoman Documents**, (Ankara: 1995), Publication No: 25, s.48-49

²¹³ Kamuran Gürün, a.g.e., s.288

olmak üzere toplam 1.397 kişidir.

Görüldüğü gibi dönemin Osmanlı Hükümeti, tehcirine karar verilen Ermeniler için her türlü önlemi almaya çalışmıştır. Ancak savaş yıllarının taşıdığı olumsuzluklar, bazı yerel yöneticilerin bu konuda özensizliği ve bazen de bölgedeki aşiretlerin yer değiştiren konvoylara saldırması bazı ölüm olaylarına sebebiyet vermiştir. Bu açıdan bu olayları Hükümetin politikasıymış gibi takdim etmek haklı bir düşünce olmayacaktır. Zaten görevini yerine getirmeyen ve suç işleyen kişilerin cezalandırılması da Osmanlı idaresinin bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Eğer sistematik bir soykırım olsaydı Osmanlı Hükümetinin aldığı bunca önlemlere ve yer değiştirme kararına asla gerek kalmazdı.

İddia 5- Türk Hükümeti bugün Ermeni soykırımı iddialarını reddederek, Ermenilerin sadece savaş bölgelerinden uzaklaştırıldığını ifade etmektedirler. Ermeni soykırımı bahsedildiği gibi sadece savaş bölgelerinde değil Anadolu'nun tüm bölgelerinde uygulandı.

Yanıt 5 – Yer değiştirme kararı, öncelikle Ermenilerin Rus güçleriyle işbirliği yaptığı ve ordunun güvenliğini doğrudan tehlikeye düşürdüğü bölgelerde; Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinde alınmıştı. Ancak yurdun diğer kesimlerinde de Ermeniler rahat durmamış, Urfa'da, Akdağ'da, Bayburt'ta ve Karahisar'da Üçüncü Orduyu günlerce meşgul eden isyanlar çıkarmış, hatta Karahisar bölgesindeki Çamlıkiriş Mahallesi'nde soykırım yapmışlardı. Kışlalara girerek yağlı paçavralarla yangın çıkartmaktan çekinmeyen Ermeniler öldürdükleri insanların cesetlerini Ermeni Kilisesinde saklamışlardı.²¹⁴ Bu nedenle, tehcir kararı zamanla Ermenileri isyana teşvik eden ve Ermeni komitelerine yardım ve yataklık eden Ermenileri kapsayacak şekilde diğer illerde de uygulanmıştır. Dikkat edilirse bu tür eylemlerin dışında kalan yurttaşlar için herhangi bir yaptırım söz konusu değildir.

İddia 6- Sadece bir Türk yetkilisi, Damat Ferit Paşa, Ermeni soykırımını görmektedir. Aslında, Türk Hükümeti savaş suçlularını yargılamış ve sorumluları ölüm cezasına çarptırmıştır.

²¹⁴ Necati Ökse, a.g.e., s.274

Yanıt 6- Bu iddiaya yanıt vermeden önce Damat Ferit Paşa'yı ve onun çevresini, dönemin koşullarını bilmekte yarar vardır.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Türkiye son derece ağır koşullarla karşı karşıya kalıyordu. Ordunun tüm silah ve cephanelerine el konuluyor, itilaf devletleri güvenliklerini tehlikede gördükleri takdirde memleketin diledikleri yerini işgal etme hakkını alıyorlardı. Burada yapılacak iki şey vardı: Ya Amerikan veya İngiliz mandasını kabullenerek, topraklarının büyük bir bölümünü kaybederek bağımlı yaşamak, ya da bu durumu kabullenmeyerek kurtuluş yolu aramak.

Savaş boyunca ülkeyi idare etmiş olan İttihat ve Terakki liderleri Talat, Enver ve Cemal Paşa'lar hem kendi akıbetleri hem de memlekette kalmalarının yurda zarar vereceğini düşünerek yabancı ülkelere sığınmak üzere yurdu terk etmişlerdi.²¹⁵ Memlekette kalan İttihatçıların bir kısmı partiyi yaşatmak, bir kısmı ise partiyi dağıtma taraftarı idi. Açık bir direniş olmamakla beraber, bağımsız bir Türkiye düşüncesinde şu milliyetçi parti ve dernekler göze batıyordu: Milli Türk, Milli Kongre, Milli Ahzar ve Wilson Prensipleri gibi partiler ile Karakol, Müdafaa-i Milliye, Felahı Vatan, Yavuz, Güneş toplulukları bu gruptandı.²¹⁶

Manda yanlısı gruplar ise Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı felaketi İttihatçılara yükleyip bunları müttefiklere teslim ederek savaşın galipleri nezdinde sempati kazanmak için uğraş veren Hürriyet ve İtilaf, Sulh ve Selamet, Selameti Osmaniye, Teali İslam ve İngiliz Muhripleri gibi tutucu, dinsel motiflere sahip bir ulus yaratma düşüncesindeki diğer dernekler de bir başka grubu teşkil ediyordu. İttihat ve Terakki Partisi ortadan kalkınca bu gruplar ülkenin kaderine hakim olma hevesini duymuşlardı. Dönemin Padişahı Vahidettin ve Sadrazam Damat Ferit Paşa da bunları desteklemekteydi. Bunlar durumdan ümitsiz ve herhangi bir direnişin mümkün olmadığı kanaatinde olan insanlardı. Tek çare olarak şeriatın emirlerini savunmak ve ülkeyi ele geçiren devletlerle iyi geçinmek yanlısıydılar. Bunlar milletimizin yeniden bir kuvvet toplayabileceğine inanmıyorlardı. Hatta işi Kuvayi İnzibatiye adıyla, devlet parasıyla topladıkları askerleri Anadolu'da teslimiyete karşı çıkan yurtseverlerin üzerine gönderecek kadar ileri götürmüşlerdi.²¹⁷

²¹⁵ Sadi Irmak, a.g.e., s.65

²¹⁶ Sadi Irmak, a.g.e., s.65-66

²¹⁷ Sadi Irmak, a.g.e., s.66

Damat Ferit Paşa 4 Mart 1919'da sadrazam olmuş, kabinesinde milli mücadelele karşı olarak çok kötü ad bırakacak kişilere yer vermişti. Damat Ferit hükümetinin yenen devletlere yaranma gayreti sonsuz ve o oranda da başarısız olmuştur. Bunun en belirgin örneği Damat Ferit kabinesinin İç İşleri Bakanı Cemal Bey'in bir İngiliz gazetesine verdiği demecinde kendini gösterir. Bakan demecinde, "İttihat ve Terakki 800.000 Ermeni'yi öldürttü, 400.000 Rum'u da sürdü ", demiştir. İttihat ve Terakki dönemini kötileyerek galip devletlere yaranma isteği bu devletleri yumuşatmayıp, aksine ileriki dönemler için bu devletlerin eline Türkiye devleti aleyhine koz vermiş oluyordu.²¹⁸

Damat Ferit hükümetinin ilk ayları İzmir bölgesinde Türk direniş güçlerini baltalamakla, İttihatçıları tevkif ve yargılatmakla geçer. Hükümetin hazırladığı bir kanun tasarısı ile savaşa katılarak yararlılık gösteren subay ve generallerin rütbeleri indirilmek istenir.

Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız Damat Ferit Paşa portresi onun ne kadar milliyetçi, ne kadar yurtsever olduğunu göstermektedir. O, kendi ülkesini yadsımış, Osmanlı Devleti'nin bir yöneticisi gibi değil de galip devletlerin hizmetinde bir tavır sergilemiştir. İşte bu çerçevede, 18 Ocak 1919'daki Paris Barış Konferansı'na katılan Damat Ferit Paşa, daha önce İç İşleri Bakanı Cemal Bey'in Ermenilere ilişkin ifade ettiği şeyleri söyleyecektir. Verdiği beyanatında, bir Ermeni muhtariyeti esasını ve İngiliz himayesini kabul ettiğini belirtirken, galip devletlerin bile açıktan söyleyemedikleri bir ifadeyi dile getirecektir:²¹⁹ " Evet. Bir Ermeni soykırımı söz konusudur. Bunu İttihat Terakki İdaresi gerçekleştirmiştir. " Bu açık ve devleti zan altında bırakan; sırf batılı devletlere sırtını dayamak, kendini kurtarmak için söylenen sözler ileride Türkiye devletinin aleyhine kullanılacak bir koz olarak tarihteki yerini almıştır.

Savaş suçlularının yargılanması ve cezalandırılması meselesine gelince. Galip devletler Damat Ferit Paşa'dan önceki Osmanlı Hükümeti'ne ve Sadrazam Tevfik Paşa'ya savaş suçlularının cezalandırılması yönünde baskıda bulunmuşlardır. Padişah bu konuda sorumluluk almak istememiş, Tevfik Paşa ise buna razı olmadığından

²¹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s. 268

²¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (Ankara: Devlet Basımevi, 1938), s.20-21

görevden çekilmiştir. 2 Aralık 1918'de, Ayan Meclisi üyesi iken, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine ve tehciere karar veren kişilerin yargılanması talebinde bulunan Damat Ferit Paşa iş başına gelince İttihatçılara karşı tasarladığı ve galip devletlerin isteği doğrultusunda pek çok kimseyi tutuklatmıştır. Bunların arasında eski sadrazam Sait Halim Paşa, eski Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, eski Ayan Başkanı Rifat Menemenci, eski Mebusan Başkanı Halil Menteşe, eski nazırlardan Şükrü, İbrahim Ali Münif, Ahmet Nesimi ve Fethi Okyar da vardı. Fethi Okyar gibi yukardaki fiillerle hiçbir ilgisi bulunmayan bir kişinin tutuklanması yapılan eylemin samimiyetsizliğini göstermekteydi.²²⁰

Divanı Harp yurt dışına kaçan paşaları idama mahkum etti. Enver, Talat ve Cemal Paşa'lar yurt dışına çıktıkları için cezaları fiilen yerine getirilmemişti. Ancak 1915 Ermeni tehciri sırasında Boğazlıyan Kaymakamı olarak görev yapan Kemal Bey, tehcir sebebiyle idama mahkum edildi ve cezası 10 Nisan 1919'da infaz edildi. Bu idam İstanbul halkı arsında büyük tepkiyle karşılandı. Yapılan gösteriler hükümet ve işgal kuvvetleri komutanlarını ürküttü. O nedenle bu tehcir konusunda ilk ve son idam oldu. Yine, tehcir işleri dolayısıyla yakalanmış olan Diyarbakır valisi Reşit Bey kaçabilmiş, yakalanacağını anlayınca da kendi kendini öldürmüştü. Bu olay da galip devlet temsilcilerini ürkütmüş, kendi ifadelerine göre tehcir olayına sebebiyet veren tutuklular İngilizler tarafından önce Mondros, sonra da Malta'ya götürülmüşlerdi.²²¹

Görüldüğü gibi, gerek tutuklama kararları ve gerekse idam kararları belli bir dayanaktan yoksun olarak alınmıştır. İttihatçılardan nefret eden, manda yanlısı Damat Ferit Paşa ile galip devletlerin, savaş dönemi yöneticilerinin yargılanmaları konusundaki yoğun talepleri bu kararların alınmasında etken olmuştur. İşgal altındaki İstanbul'da tüm devlet arşivleri itilaf devletlerinin elinin altındayken ve tehcir olayı ülkede bulunan yabancı misyonerler ve devlet temsilcilerinin gözü önünde cereyan etmişken, tutuklanan kişiler hakkında bir Ermeni soykırımına sebebiyet verdiklerine dair elle tutulur delil bulunamamıştır. Buna rağmen, hem hükümetin işgüzarlığı ve galip devletlere yaranma düşüncesi, hem de galip devletlerin güya azınlıkları koruyormuş gibi davranmaları tutuklama ve idam kararlarına sebebiyet vermiştir. Tutuklamaları

²²⁰ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.274-275

²²¹ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.274-275

gerçekleştiren İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserliği eylemlerini bazı Ermeni tanıkların ifadelerine, İttihat Terakki'ye muhalif bazı gazetelerin yayınlarına ve İngiliz subaylarının iddialarına dayandırmışlardı. İngiliz komiserliği eklediği yazıda bilgi toplanmasında başlıca kaynağın Ermeni patrikhanesi olduğunu bildirmek durumunda kalmıştır. Bu da yapılan eylemin ne kadar sağlıklı ve hukuka uygun olduğunu gösteriyor olsa gerek.

Yukarıdaki ifadeler ışığında, gerek Damat Ferit Paşa'nın söz konusu kişiliği ve gerekse tehcir konusunda tutuklama ve idam kararları bir Ermeni soykırımının gerçekleştiğini göstermemektedir.

İddia 7- Alman lider Adolf Hitler, ordu komutanlarıyla yaptıkları bir toplantıda yapacakları bir Yahudi soykırımına Avrupa'nın tolerans göstereceğini söyleyerek,

“şimdi Türklerin Ermenileri katlettiğini kim hatırlıyor “, demiştir.²²²

Yanıt 7- Ermenilerin buradaki amacı, Hitler'in Musevi katliamı emrini verirken, Osmanlıların yaptığı Ermeni katliamını örnek gösterdiğini ileri sürmek, böylece Yahudi soykırımını araç olarak kullanarak Ermeni soykırımının varlığını bir kez daha gündeme getirmektir.

Hitler'in ağzına yakıştırılan bu sözlerin 22 Ağustos 1939 günü yapılan bir toplantıda söylendiği ileri sürülmekteydi. Hitler hakikaten bu tarihte ordu komutanlarıyla bir toplantı yapmış ve Polonya'ya saldırı emrini vermiştir. Bu emri verirken halka karşı merhametli davranmamasını da ilave etmiştir. Ancak bu konuşmanın üç ayrı zaptı bulunarak Nürnberg mahkemesine ibraz edilmişti. Zabıtlarda Musevilerden bahsedilmemektedir. Zaten Museviler için nihai çözüm denen kitle halinde öldürme emri daha ileri bir tarihte verilmiştir. Mahkeme esnasında 4. bir zabıt daha sunulmak istenmiş, ancak bu zabıtın gerçek zabıt olmadığı, üzerinde sonradan ilaveler yapıldığı anlaşıldığından itirazla karşılaşmıştır. Savcının mahkemeye ibraz etmediği bu 4. zabıt herhalde itiraz edilecektir düşüncesiyle ya da mahkemeyi etkilemek gayesiyle 24 Kasım 1945'de, mahkeme oturumundan 2 gün önce, Times gazetesinde

²²² [http // www.cilicia.com-armo10a_files/armo10a.h](http://www.cilicia.com-armo10a_files/armo10a.h), **armenian genocide quotes**

yayınlanmıştır. Museviler ve Türklerle ilgili, Hitler'in söylediği iddia edilen cümle işte bu, savcının ilaveler yapıldığının anlaşıldığını belirttiği zabıta yer almaktadır.²²³

İddia 8- Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, 1 Ağustos 1926'da The Los Angeles Examiner gazetesinde yayınlanan mülakatında Genç Türkler'le ilgili şunları söylemiştir: “ Genç Türk (İttihat Terakki) Partisi, evlerinden alınan milyonlarca Hristiyan vatandaşımızın acımasızca soykırıma uğramasının hesabını vermelidir.”²²⁴

Yanıt 8- Mustafa Kemal, Meşrutiyetin ilanından itibaren İttihat ve Terakki genel merkezinin siyasetine karşıdır. Enver ve Talat Paşa ile fikirleri çelişmektedir. Atatürk eğer böyle düşünseydi eski İttihatçilerin tutuklanma ve idam işlemlerine pek itiraz etmezdi. Oysa bir konuşmasında bu konuda şunları söyler: “ Bu muhakeme ve cezalandırma işleri, bizi birbirimize düşürmek için düşmanların ortaya attıkları bir tuzaktır.”²²⁵

Atatürk, Damat Ferit'in ilk hükümeti sırasında da Bahriye Nazırı Avni Paşa ve Dahiliye nazırı Mehmet Ali Paşa ile yaptığı bir konuşmada gerek Enver Paşa gerekse İttihat Terakki hakkında aralarındaki çelişkilere rağmen rengini belli etmez. Mehmet Ali Bey Atatürk'e “ İttihat Terakkici misiniz?, diye sorunca “ Ben İttihat ve Terakkici değilim. Ama İttihat Terakki'nin kuruluşunda ve esas gayesinde onunla beraberim “, der. Yine Mehmet Ali Bey'in Enver Paşa'dan memnun olup olmadığına dair sorusuna şu karşılığı verir:

Enver Paşa her halde zamanın en kuvvetli bir adamı olması lazım gelir. Bunun aksini ispat edecek elimizde hiçbir vesika yoktur. Bilakis kuvvetine delalet edecek bir vesika vardır ki , o da Enver Paşa'ya mevkide iken kimsenin ona karşı gelememiş ve ancak o memleketi terk ettikten sonra bir takım insanların başlarını kaldırabilmiş olmasıdır. Böyle bir şahsın kuvvetli olmadığını söylemek lüzumsuz ve manasız bir iddia sayılmaz mı?²²⁶

Görüldüğü gibi Atatürk, Damat Ferit'e yakın kişilere bile başka yerlere gider düşüncesiyle kişisel düşüncelerini iletmemiş, bir bakıma onları korumuştur.

²²³ Kamuran Gürün, “ **Dünya Devletleri Politikasında Ermeni Meselesi** “, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile ilişkileri Sempozyumu, s.282-283

²²⁴ <http://www.cilicia.com>.

²²⁵ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.336

²²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.284

BÖLÜM V

SONUÇ

19. yüzyıl başlarında gündeme gelen “ Doğu sorunu “ (Osmanlı Devleti’nin parçalanıp topraklarının Avrupa büyük devletlerince paylaşılması projesi) ilerleyen zamanla yerini bu projenin bir parçası olan “ Ermeni sorunu “ na bırakmıştır. Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya yenilmesiyle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesi Berlin Kongresi toplanmış, burada imzalanan antlaşmanın 61. maddesi de Rusya, İngiltere ve Fransa’ya bu projelerini hayata geçirme fırsatını vermiştir.

1890’lardan başlayarak Birinci Dünya Savaşı’na kadar uzanan Ermeni komitelerinin örgütlenmesi ve Ermeni isyanları süreci, savaşın başlamasıyla bağımsız Ermeni devleti düşüncesini doruk noktasına çıkarmıştır. Balkan Savaşlarından yorgun çıkan Osmanlı Devleti bu defa da kendini Birinci Dünya Savaşı’nın ortasında bulmuştur. Osmanlı yönetiminin artık daha fazla toprak kaybetmeme ve milli birliğini koruma düşüncesi, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurma düşüncesiyle çatışınca Ermenilerin tehciri (Ermenilerin savaş bölgelerindeki komitelere yardım ve desteğini kesmek ve ordunun güvenliğini sağlamak için bu bölgeler dışına çıkarılması, başka bölgelere nakledilmeleri) gündeme gelmiştir. Ermenilerin soykırım günü diye nitelendirdikleri tarih, işte bu tehcir kararının alındığı 24 Nisan 1915 tarihidir.

Osmanlı Devleti, savaşa girerken müttefik güçler Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan’ın yanında yer alırken, Ermeni komiteleri ve Ermenilerin büyük çoğunluğu itilaf devletleri İngiltere, Rusya ve Fransa’nın yanında yer almıştır. Ermeni komitelerinin ve savaş bölgelerindeki Ermenilerin devlet aleyhine tutum ve davranışları üzerine Osmanlı Hükümeti kendini koruma refleksiyle savaş bölgelerindeki Ermenilerin tehciri (Ermenilerin bu bölgelerden başka bölgelere nakledilmeleri) sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Ermenilerin yer değiştirmesi sırasında alınan tüm önlemlere, hükümetin bu konudaki tüm hassasiyetine rağmen gerek savaş ortamının olumsuzluğu, gerek salgın hastalıklar ve bazı memurların kişisel olumsuz davranışları can kayıplarına sebep olmuştur. Ermenilerin soykırım diye niteledikleri bu durum asla bir hükümet, bir yönetim politikası olmamıştır.

Hükümet tehcir kararını alırken Ermenilerin varacakları yere sağ olarak varmaları için her türlü güvenlik önlemlerini almayı ihmal etmemiştir. Buna yolculuk sırasında beslenme ve ayrıldıkları yerlerdeki Ermeni mal ve ikametlerinin korunması da dahildir. Ancak takdir edilir ki içinde bulunulan savaş yılları zor yıllardır. Tehcir esnasında bu zor koşullar ve salgın hastalıklar sebebiyle Ermeniler kayıplar vermişlerdir. Ermeniler bu kayıpları da bir soykırım, ortadan kaldırma diye Dünya gündemine sunmaktan geri kalmamışlardır. Oysa aynı dönemde Ermeni isyan ve saldırıları sonucu ve savaş dolayısıyla ortaya çıkan Türk kayıpları asla gündeme gelmediği gibi hatta görmezlikten gelinmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan Türkiye'nin mağlup ayrılması, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması da Ermenilerin kendi başlarına bağımsızlıklarını gerçekleştirmelerini sağlayamamıştır. Ancak Rusya'nın şemsiyesi altında bir devlet olabilmışlardır. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulamaması İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Ermenilere verdikleri vaatlerde ne kadar samimi olduklarını göstermesi açısından ibret vericidir. Bunun gerçekleşmemesinin bir sebebi de Türk'ün topraklarından taviz vermemekte kararlı oluşu olmuştur.

Daha barışçıl, mutlu bir dünya ulusların kendi aralarındaki sorunları, diğer ulusları karıştırmadan, yine kendi aralarında çözmeleriyle mümkündür. Bu da diyalogla, geçmişte olan olaylara ön yargısız yaklaşımla mümkün olacaktır. Dileğimiz, ilgili ülke yöneticilerinin sorunlara hassasiyet göstererek uluslararası barışa katkıda bulunmalarıdır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Faroz. **İttihat ve Terakki**. 3. Baskı, İstanbul : Kaynak Yayınları, 1987.
- Akbulut, İlhan. “ Ermeni Sorununun Kısa Bir Tarihçesi “, **Askeri Tarih Bülteni**. Ankara: Genelkurmay Basımevi, Ağustos 1989.
- Akçam, Taner. **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**. İstanbul: 3. Baskı, İletişim Yayınları, 1994.
- Akçora, Ergünöz. **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1994.
- Akgün, Seçil. “ Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk – Ermeni ilişkilerinde A.B.D.’nin Rolü ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**. Ankara : Atatürk Üniversitesi Yayınları : 628, Kurtuluş Basımevi,1985.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi. Sayı:83, No:1916
- Atatürk, Mustafa Kemal. **Nutuk**. Ankara : Devlet Basımevi, 1938.
- Aydemir, Şevket Süreyya. **Tek Adam-1**. Kitap, İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitapları, 2000.
- Aydın, Dündar. “ Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa’nın Rolü ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**. Ankara : Atatürk Üniversitesi Yayınları : 628, Kurtuluş Basımevi,1985)
- Banoğlu, Niyazi Ahmet. **Ermeni’nin Ermeni’ye Zulmü**.Ankara:Gündüz Matbaacılık,1976.
- Bayur, Yusuf Hikmet. **Ermeni Meselesi I-II**. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayını,1998.
- Bayur, Hikmet. **Atatürk Hayatı ve Eseri**, Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını,1990.
- Belen, Fahri. **Türk Kurtuluş Savaşı**. Ankara : Başbakanlık Basımevi,1973.
- Bozkurt, Gülnihal. **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**. Ankara: T.T.K. Yayını, 1989.
- Cengiz, H.Erdoğan. **Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi**. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983
- Danişmend, İ. Hami. **Tarihi Hakikatler**. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979.

Ercan, Yavuz. “ Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**. Ankara : Atatürk Üniversitesi Yayınları : 628, Kurtuluş Basımevi,1985.

Eryılmaz, Bilal. **Osmanlı Devleti’n de Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**. İstanbul: Risale Yayınevi, 2. Baskı, 1996.

Genelkurmay Başkanlığı. **Atatürkçülük I- II** . İstanbul: M.E.B. Basımevi, 1988.

Genelkurmay Başkanlığı. **Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**. Ankara: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1989.

Genelkurmaybaşkanlığı, **Belgelerle Ermeni Sorunu**. Ankara: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983.

Güler, Ali. **XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye’deki Gayri Müslimler**. Ankara, 1996.

Gürün, Kamuran. “ Dünya Devletleri Politikalarında Ermeni Meselesi ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**. Ankara : Atatürk Üniversitesi Yayınları : 628, Kurtuluş Basımevi,1985.

Gürün, Kamuran. **Ermeni Dosyası**. 4. Baskı, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1988.

Harp Akademileri Komutanlığı. **Tarihi Boyutları ve Muhtemel Gelişmeler Işığında Türk-Ermeni İlişkileri**. İstanbul:Harp Akademileri Komutanlığı Basımevi, 1987.

İrmak, Sadi. **Atatürk Devrimleri Tarihi**. İstanbul: 1973.

İstanbul Üniversitesi. **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı II**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1987

Koçaş, Sadi. **Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri**. Ankara: Truva Yayınevi, 1970.

Karabekir, Kazım. **I. Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik**. İstanbul: Emre Yayınları, 1994.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**. c.V -VIII, Ankara: T.T.K. Yayını, 1995.

Kocabaş, Süleyman. **Jöntürkler Nerede Yanıldı?**, İstanbul: Vatan Yayınları, 1991.

Kodaman, Bayram. “ Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Meselesi (1897) ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**. Ankara : Atatürk Üniversitesi Yayınları : 628, Kurtuluş Basımevi,1985.

Kutay, Cemal. **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadelesi Tarihi.** İstanbul: c.15-18, 1957.

Küçük, Cevdet. **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986.

Malaville, George De. **Söz de Ermeni Trajedisi.** Çev. Galip Üstün, İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1991.

Malaville, Georges De. **1925 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi Çeviren:Necdet Bakkaloğlu,** İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1. Baskı, 1998.

Mayewsky. **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar,** Çeviren: Azmi Süslü, Ankara: A.Ü. Basımevi, 1986)

Mazıcı, Nurşen. **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni.** İstanbul: Gümüş Basımevi, 1987.

Meray, Seha L. **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar, Belgeler.** Ankara: Ankara Üniversitesi, S.B.F. yayını, Tk.1, c.1, Kit.1, 1969.

Nalbantoğlu, Muhittin. **Türklere Karşı Ermeni Vahşeti.** İstanbul: Tercüman Kitapları, 1992.

Orel, Sinasi., Yuca, Süreyya. **Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü.** Ankara: TTK. Yayını, 1983.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu.** İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı, 1998

Öke Mim Kemal. **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu.** İstanbul: İzYayıcılık, 1996.

Ökse, Necati. “ Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulanması ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu.** Ankara : Atatürk Üniversitesi Yayınları : 628, Kurtuluş Basımevi, 1985)

Öztoprak, İzzet. **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele** Ankara: T.T.K. Yayını, 1989.

Palmer, Alan. **Osmanlı İmparatorluğu-Bir Çöküşün Yeni Tarihi.** Çeviren: Belkıs Ç. Dişbudak. İstanbul: Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, 1999.

Paşa, Ahmet Cevdet. **Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler.** c.I-II, Hazırlayanlar: Sadi İrmak, Behçet Kemal Çağlar. İstanbul: MEB., 1994.

- Sakarya, İhsan. “ İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk-Azınlık İlişkileri ”, Askeri Tarih Bülteni. Ankara: Genelkurmay Basımevi, Sayı: 26, Şubat 1989.
- Sonyel, Salahi R. **Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri**, Ankara: T.T.K. Yayını, 1972.
- Sonyel, Salahi R., **Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı?** Ankara: T.T.K. Yayını, 1977.
- Süslü Azmi. **Ruslara Göre, Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**. Ankara: A.Ü.Basımevi, 1987.
- Şahin, Recep. **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1988.
- Şimşir, Bilal N. “ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları : 628, Kurtuluş Basımevi, 1985.
- Şimşir, Bilal N. **Osmanlı Ermenileri**. İstanbul: Bilgi Yayınları, 1998.
- Tansel, Selahattin. **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, c.I-II-III, İstanbul: MEB., 1991.
- Taran, Kemal. “ Ermeni İddiaları Tutarsızdır ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**. Ankara : Atatürk Üniversitesi Yayınları : 628, Kurtuluş Basımevi, 1985.
- Tarih Araştırmaları ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı. **Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi – Ermeni Meselesi**. c. 1-2-3,(İstanbul: 1992.
- The Turkish Republic Prime Ministry, General Directorate of The State Archives. **Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)**, Ankara: 1995.
- _____. **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi**, . Ankara: 1998
- Uçarol, Rifat. **Siyasi Tarih**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.
- Uras, Esat. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.
- Yılmaz, Veli. **Siyasi Tarih**. İstanbul: Harp Akademileri Yayını, 1998.
- Yılmaz, Veli. **Türk-Ermeni Sorununun Tarihi Gelişimi**. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1993.
- Yurtsever, Cezmi. **Ermeni Terörü Gelişimi ve Analizi**. İstanbul: 1987.

Gazeteler

Milliyet. 20 Nisan 2000.

Milliyet. 28.9.2000.

Milliyet.Yakın Tarihimiz, Fasikül 21, İstanbul: Milsan Basın Sanayi,1941.

Star. 25 Nisan 2000.

Yeni Binyıl. 23 Şubat 2000.

İnternet

[http :// www.cilicia.com-armo10a_files/armo10a.h](http://www.cilicia.com-armo10a_files/armo10a.h), **armenian genocide quotes**

ÖZGEÇMİŞ

2. 2. 1960- Gaziantep'in Nizip İlçesi Orul (Sekili) köyünde doğdu.

Haziran 1973- Gaziantep Mütercim Asım İlkokulu'ndan mezun oldu.

Haziran 1976- Gaziantep Mimar Sinan Ortaokulu'ndan mezun oldu.

Haziran 1979- Gaziantep Mimar Sinan Lisesi'nden mezun oldu.

Ekim 1982- Eskişehir Anadolu Üniversitesi, A.Ö.F., Sinema-Televizyon Bölümüne girdi. Temmuz 1986'da bu okuldan mezun oldu.

Mart 1987-Aralık 1987 Yeşilçam'da 10 filmde “ kamera asistanı “ ve “ yönetmen yardımcısı “ olarak çalıştı.

Aralık 1987-Temmuz 1988 Askerliğini kısa dönem olarak Balıkesir'de yaptı.

31 Aralık 1988- Yıldız Teknik Üniversitesi, Güzel Sanatlar Bölümü'ne “ kameraman “ olarak girdi.

25 Temmuz 1992- Naciye (Köksal) Kutlu ile evlendi. 7 yaşında Köksal Kaan adında bir oğlu var.

Halen- Yıldız Teknik Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Fotograf Programı'nda “ tekniker ” olarak çalışıyor.